

STEENHUIS MEURS

438|2020

EEMSKANAALZONE EN MEERDORPEN

CULTUURHISTORISCHE ANALYSE

April 2020

↓ Jongvee in de poldervelden achter Engelbert. In het midden het station van de Woldjerspoorweg. Foto van Douma/Boersma, 1983. [GA]

↓ Boerderij aan de Euvelgunnerweg 28, gezien naar het noorden. Foto van Douma/Boersma, 1983. [GA]

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING **5**

H1. ONTWIKKELINGSGESCHIEDENIS VAN DE MEERDORPEN IN 6 EPISODES **11**

1. De oertijd van het landschap (< 900 n.c.) 13
2. De grote ontginning (900-1100) 15
3. Occupatie van het landschap (1100-1600) 17
4. Stedelijke invloed in de MEERdorpen en turfwinning in Engelbert (1600-1848) 25
5. Snel landschap: industrialisatie langs het Winschoterdiep en het Eemskanaal (> 1900) 31
6. Langzaam landschap: de dorpen Engelbert, Middelbert, Euvelgunne en Roodehaan (> 1900) 43

H2. VIER SFEERGEBIEDEN **61**

H3. WAARDERING **87**

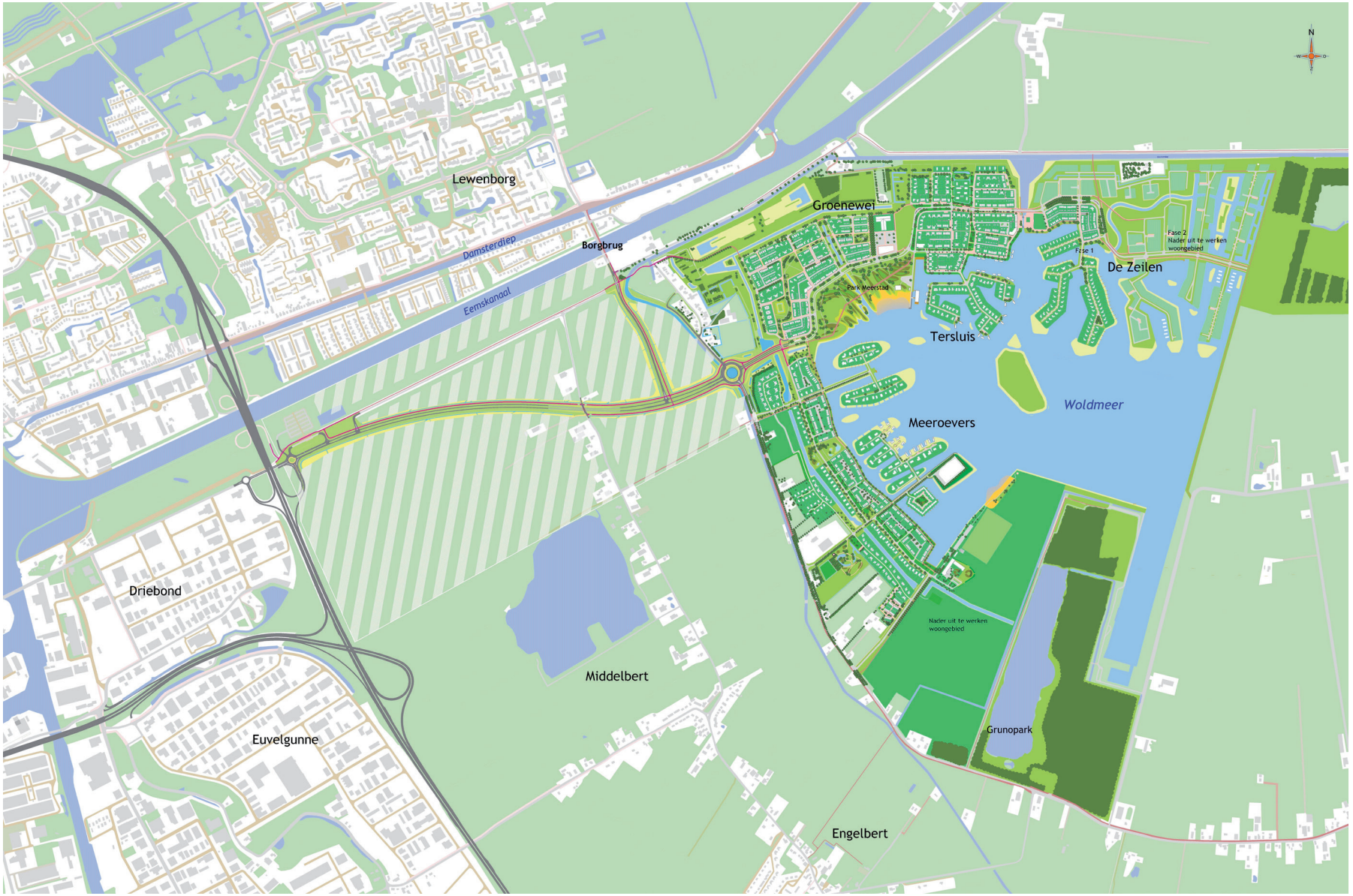
Immateriële waarden 87
Ruimtelijke waarden 89

H4. ONTWERPTHEMA'S EN REFERENTIES **91**

AFKORTINGEN, BRONNEN EN LITERATUUR **102**

COLOFON **103**

↓ Plankaart van Meerstad. Het gearceerde gebied is het te ontwikkelen deelgebied 4 van het plangebied Eemskanaalzone. [Projectbureau Meerstad]

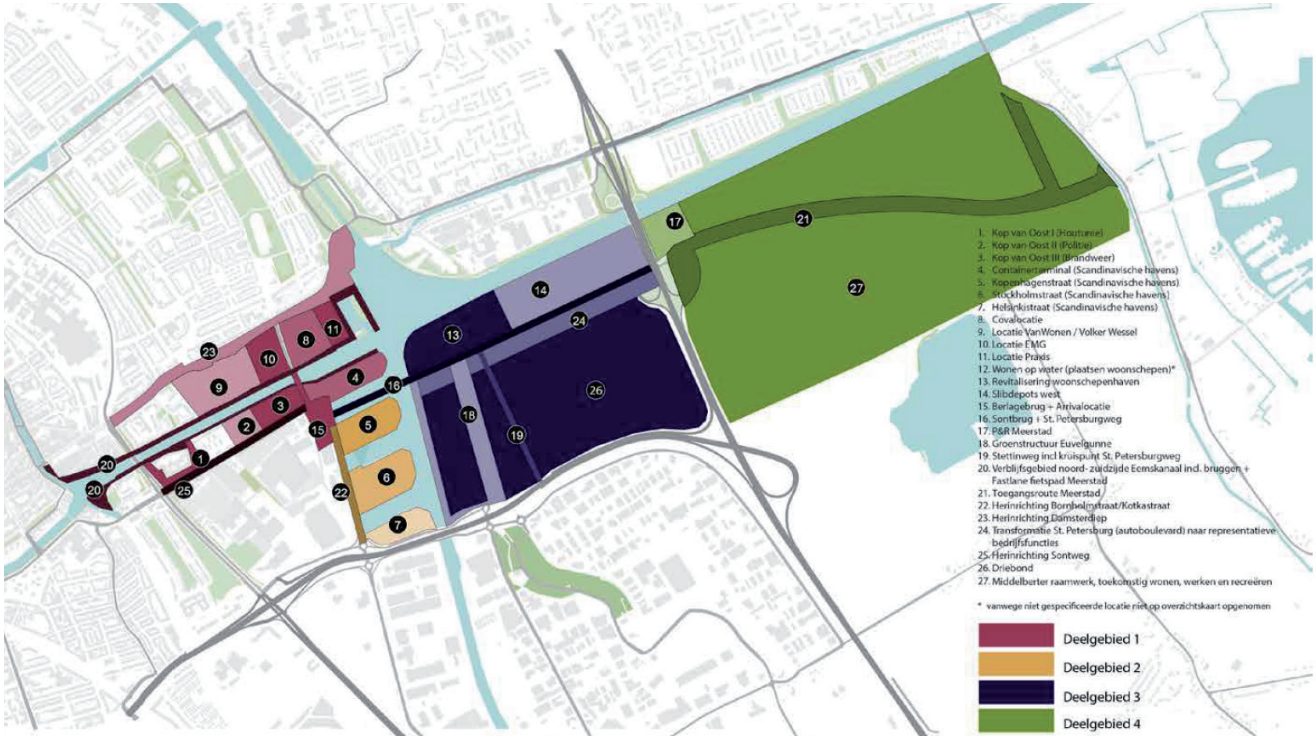

INLEIDING

In opdracht van het Projectbureau Meerstad en de Vereniging MEERdorpen heeft SteenhuisMeurs de afgelopen maanden met veel plezier onderzoek gedaan naar het landschap aan de zuidoostkant van de stad Groningen. Daar ligt Meerstad, een nieuw woon- en werkgebied dat zich verder zal uitbreiden richting de stad. Het strikte onderzoeksgebied betreft de te ontwikkelen zone vanaf bedrijventerrein Driebond langs het Eemskanaal aansluitend aan Meerstad (Eemskanaal deelgebied 4). Maar in overleg met beide opdrachtgevers hebben we voor de cultuurhistorie gekeken naar een ruimer gebied, met daarin de dorpen Middelbert, Engelbert, Euvelgunne en Roodehaan. De vraag is zo interessant omdat, vanaf de historische binnenstad gezien, verschillende tijdlagen elkaar hier niet chronologisch opvolgen: eerst liggen daar de naoorlogse bedrijventerreinen van Driebond en Euvelgunne, vervolgens de middeleeuwse verkaveling van de landerijen rond de dorpen Engelbert, Middelbert en Roodehaan en tot slot de zeer recente uitbreiding van Meerstad. Het gebied wordt omkaderd door de historische waterinfrastructuur van het Eemskanaal en het Winschoterdiep, terwijl de Hunze als groenblauw lint opduikt tussen bedrijventerreinen Euvelgunne en Eemspoort. De nieuwe afslag van de ring richting Meerstad zal het plangebied doorkruisen.

Hoe kan hier een stadsflank ontstaan waarin de cultuurhistorische en landschappelijke kwaliteiten op een betekenisvolle manier worden geïntegreerd in het stedenbouwkundig ontwerp? Dat was de vraag van Bureau Meerstad en de Vereniging MEERdorpen en dit rapport biedt daar de bouwstenen voor. Het bevat het cultuurhistorische verhaal van de zuidoostflank van de stad Groningen, opgedeeld in verschillende tijdsepisodes. In hoofdstuk 2 worden vier deelgebieden met hun cultuurhistorische en ruimtelijke kwaliteiten in een paletkaart met foto's ontleed. Vervolgens bespreken we in hoofdstuk 3 de immateriële en ruimtelijke waarden aan de hand van een waarderingskaart, met daarop de belangrijkste dragers van de identiteit en eigenheid van het gebied. Hoofdstuk 4 bevat aanbevelingen en ontwerpthema's per sfeergebied op landschappelijke, stedenbouwkundige, architectonische en immateriële schaal.

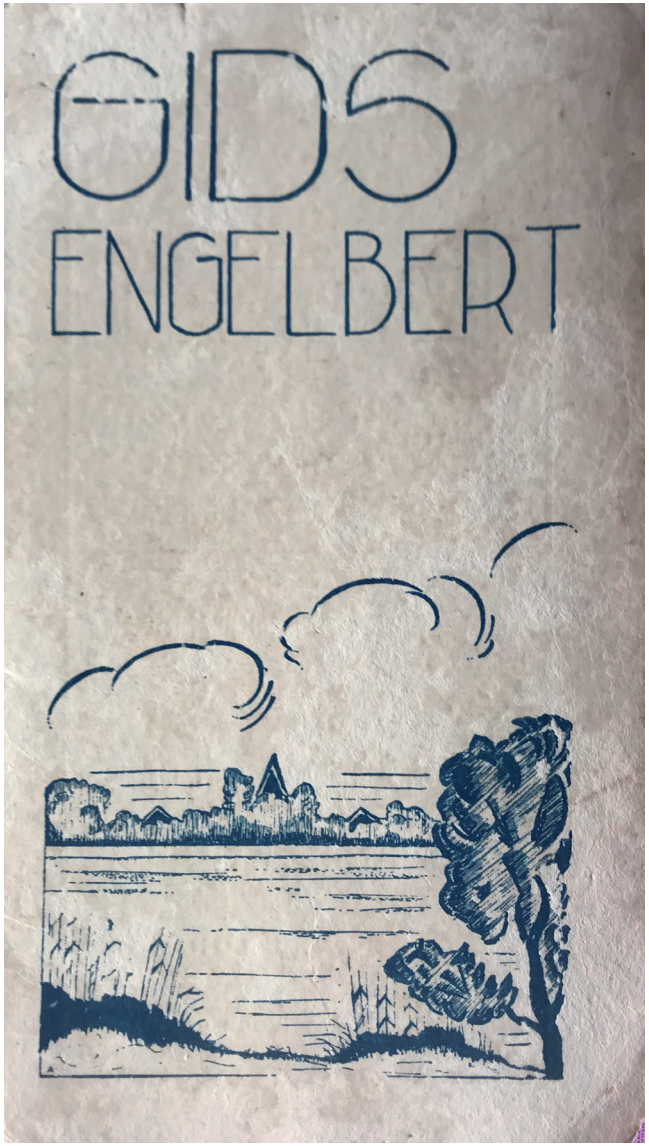
↓ Kaart uit 'Stad aan het water. Ontwikkelingsstrategie Eemskanaalzone. Van Oosterhaven tot aan Meerstad', december 2018. [Gemeente Groningen]

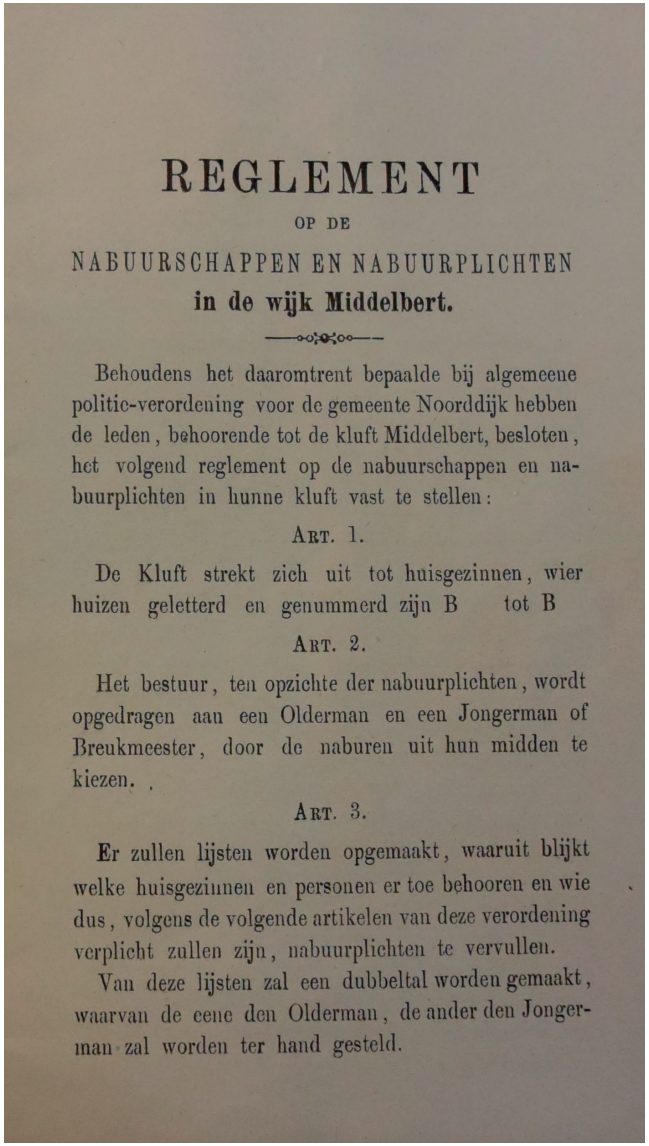

↓ Promotieboekje van de Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer en Dorpsbelangen Engelbert, ca. 1930. [Collectie Ali Knollema]

↓ Reglement op de nabuurschappen en nabuurplichten in de wijk Middelbert, 1888. [GA]

↓ Gesprekken met Ali Knollema en Grietje Van der Tuuk-Schnuck, Henk Ritsema en Jan Kruijer in 2020. [SHM]

REGLEMENT

OP DE

NABUURSCHAPPEN EN NABUURPLICHTEN

in de wijk Middelbert.

Behoudens het daaromtrent bepaalde bij algemeene politie-verordening voor de gemeente Noorddijk hebben de leden, behoorende tot de kluft Middelbert, besloten, het volgend reglement op de nabuurschappen en nabuurplichten in hunne kluft vast te stellen:

ART. 1.

De Kluft strekt zich uit tot huisgezinnen, wier huizen geletterd en genummerd zijn B tot B

ART. 2.

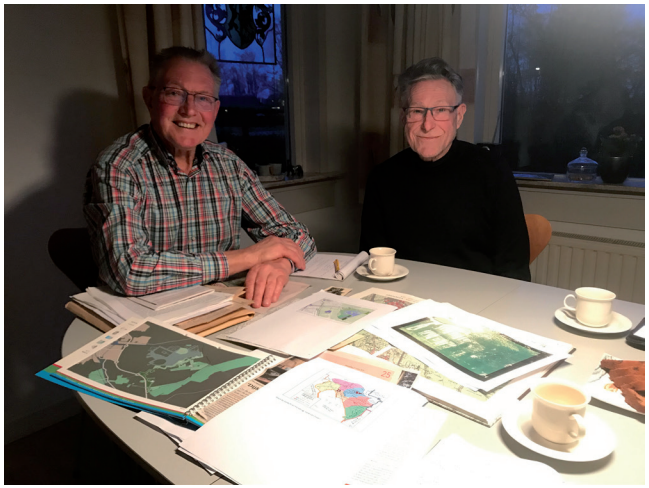
Het bestuur, ten opzichte der nabuurplichten, wordt opgedragen aan een Olderman en een Jongerman of Breukmeester, door de naburen uit hun midden te kiezen.

ART. 3.

Er zullen lijsten worden opgemaakt, waaruit blijkt welke huisgezinnen en personen er toe behooren en wie dus, volgens de volgende artikelen van deze verordening verplicht zullen zijn, nabuurplichten te vervullen.

Van deze lijsten zal een dubbeltal worden gemaakt, waarvan de eene den Olderman, de ander den Jongerman zal worden ter hand gesteld.

↓ De bijzondere architectuur van de nieuwe pastorie van Engelbert van A. van der Steur. De oude pastorie moest wijken bij het aanleggen van de Woldjerspoorlijn in ca. 1925. [SHM]

↓↓ Kerkpad van Middelbert richting de Borgsloot. [SHM]

↓ De Hunzezone met de Euvelgunnerweg die de vroegere loop van de Hunze volgt. Rechts, buiten het beeld van de foto, staat de boerderij Euvelgunnerheem van ‘de laatste boer van Euvelgunne’ Thies Dijkhuis. [SHM]

↓↓ Het hoofdrioolgemaal aan het gedempte deel van het Damsterdiep, door stadsarchitect S.J. Bouma, 1928. [SHM]

Voor dit onderzoek hebben we verschillende bronnen gebruikt. Het gebied is verkend en gefotografeerd, historische literatuur is geraadpleegd. De Groninger Archieven bevatten het uitbreidingsplan voor ontgrondingen en woninguitbreidingen en – bijzondere vondst – het reglement voor het Middelberter nabuurschap uit 1888. We willen de Engelberters en Middelberters Ali Knollema en Grietje Van der Tuuk-Schnuck, Henk Ritsema en Jan Kruijer zeer bedanken voor de gesprekken die we met ze mochten voeren en voor het fotomateriaal dat zij ter beschikking stelden. Na de eerste presentatie van het verhaal op 10 maart 2020 kwamen verschillende bewoners met aanvullende informatie, waarvoor wij hen zeer erkentelijk zijn. Tot slot danken we Bureau Meerstad en Vereniging MEERdorpen, alsmede ontwerpbureaus de Zwarte Hond en Laos voor het vertrouwen en de constructieve samenwerking.

dr. Marinke Steenhuis
Vita Teunissen MSc MA

SteenhuisMeurs, Paterswolde | Rotterdam
April 2020

↓ Masterplan Meerstad door HOSPER landschapsarchitectuur en stedebouw en KCAP Architects&Planners, 2003.

↓ Visie ‘Eemskanaalzone - verbinding in Stad’, november 2005 [Gemeente Groningen]

↓ Nieuwbouw van Meerstad aan het water [SHM]

Planhistorie van Meerstad

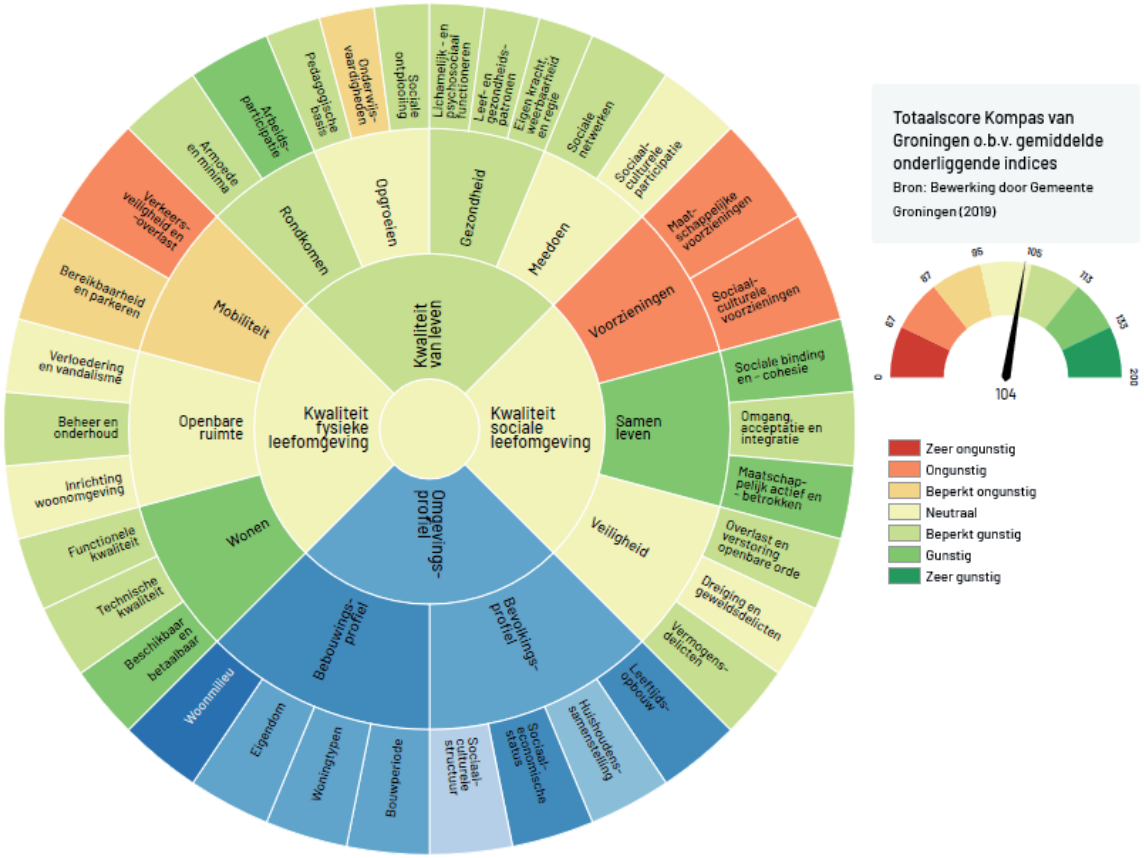
De planvorming voor Meerstad is al bijna twee decennia aan de gang. We kregen van Jan Kruijer het concept Masterplan uit 2003, met van bureau HOSPER en bureau KCAP weer andere ideeën voor Meerstad en de MEERdorpen, zoals de plankaart links laat zien. Nu ligt hier rondom het nieuw gegraven Woldmeer een woonwijk met hoog kwalitatieve architectuur op schiereilanden, afgewisseld met strandjes en plekken voor bedrijvigheid. Het is goed ons te realiseren dat de planvorming voor Eemskanaalzone deelgebied 4 onderdeel van een groter verhaal van stadsontwikkeling is, dat op termijn ook de zone langs de Driebondsweg, de woonschepenhaven, de Scandinavische havens en het gebied tot aan de Oosterpoort zal omvatten. Daarmee is het Eemskanaal een belangrijke historische drager waar nieuwe ontwikkelingen zich aan kunnen hechten. De visie uit 2005, ‘Eemskanaalzone - verbinding in Stad’, spreekt al van een snelfietsverbinding in deze zone tussen binnenstad en Meerstad en er waren plannen voor lightrail ‘Kolibri’. In 2012 was de regiotram klaar voor gunning, maar viel het college van B en W en stopte het project.

Meerdorpen

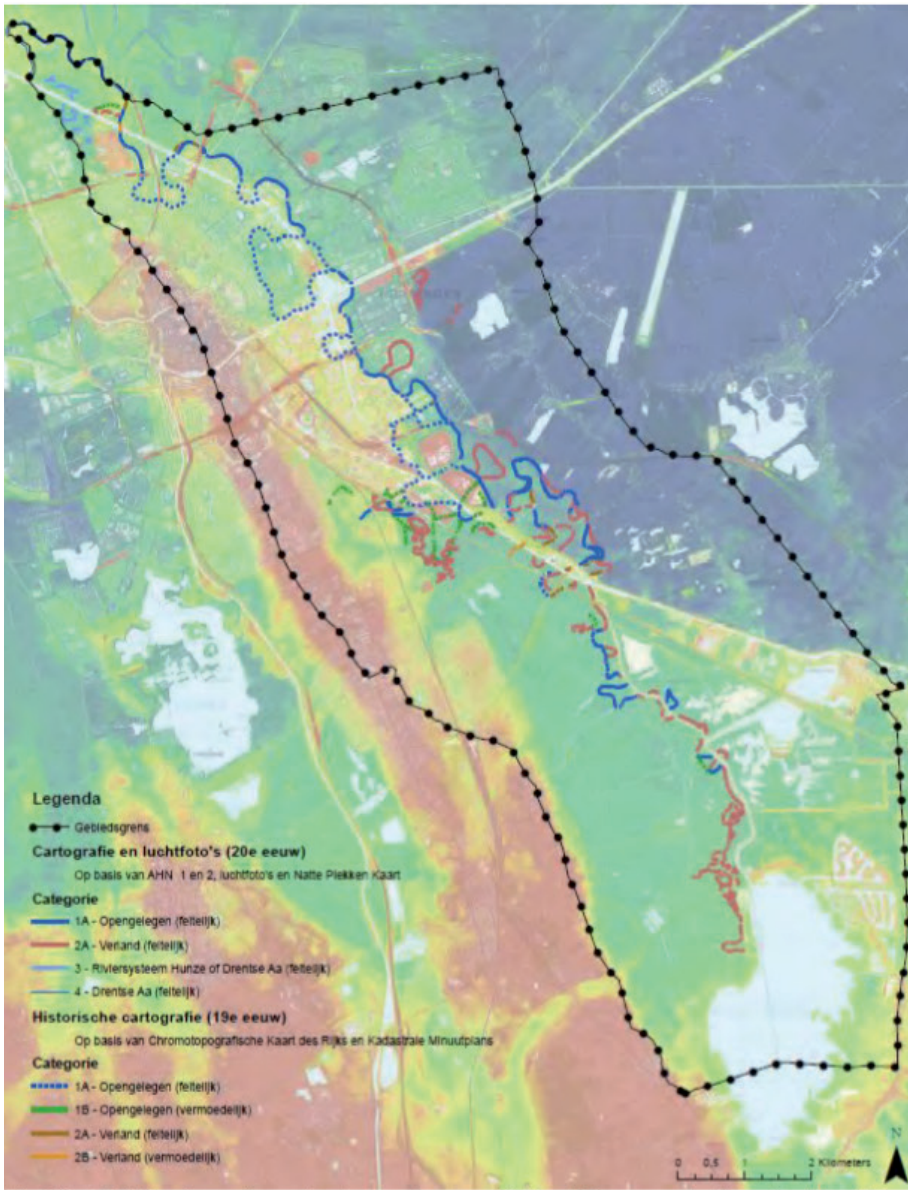
In de Basismonitor van de gemeente Groningen zijn de vier MEERdorpen Middelbert, Engelbert, Euvelgunne en Roodehaan geanalyseerd op kwaliteit van leven. Rood is zeer ongunstig, geel is neutraal en donkergroen is zeer gunstig. De kwaliteit van de fysieke en sociale leefomgeving komt als neutraal uit de bus, terwijl verkeersveiligheid en maatschappelijke voorzieningen als ongunstig scoren. Gunstig scoren de arbeidsparticipatie en sociale binding en de maatschappelijke activiteit en betrokkenheid.
Zoals altijd met dit soort grafieken, is het maar net welke criteria voor het meten gelden. Uit gesprekken met de bewoners van MEERdorpen blijkt dat men de kwaliteit van de sociale en fysieke leefomgeving juist zeer hoog waardeert, en inderdaad zeer actief met elkaar betrokken is. Dorpsheid in het dagelijks leven en omzien naar elkaar zijn twee belangrijke kernwaarden, zoals verderop in het episodehoofdstuk zal blijken.

H1. ONTWIKKELINGSGESCHIEDENIS VAN DE MEERDORPEN IN 6 EPISODES

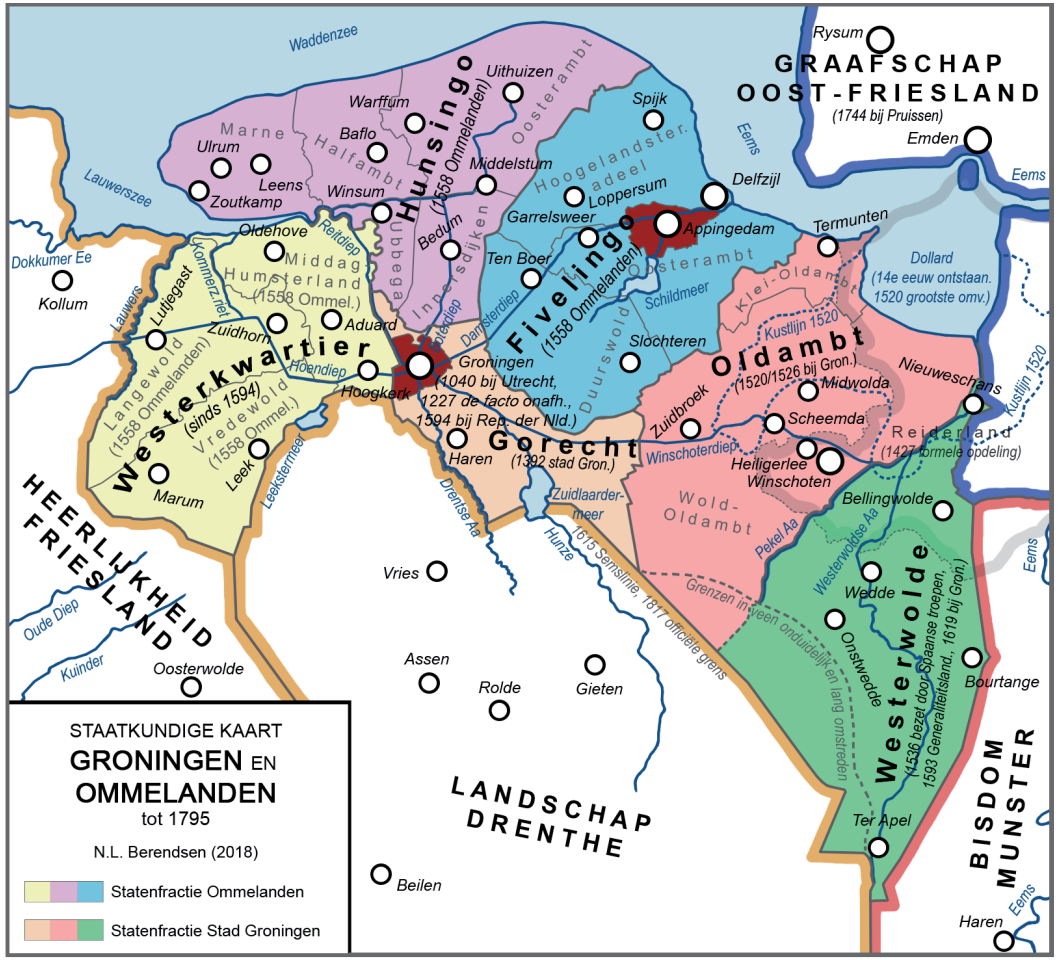

↓ De MEERdorpen ten zuidwesten van Groningen, kaart 1905. [Wierenga, 2006]

↓ De bodem van het onderzoeksgebied. Het Gorechter Hunzedal is aangegeven met een bolletjeslijn. [Deterd Oude Weme, 2015, 112]

↓ Staatkundige kaart Groningen en Ommelanden tot 1795. [WC]

1. DE OERTIJD VAN HET LANDSCHAP (< 900 N.C.): HET KWELDERLANDSCHAP ALS VERDIENMODEL VOOR VEETEELT EN VISVANGST

Alles begint altijd bij de bodem, de ondergrond. Hier, in het laaggelegen gebeid ten oosten van Groningen ontstond 10.000 jaar geleden een uitgestrekt veenmoeras. Door temperatuurstijging, meer neerslag en zeespiegelstijging als gevolg van het smelten van de landijskappen steeg het grondwaterpeil en konden plantenresten aangroeien tot een dik pakket veen van wel 2 meter boven N.A.P. (blauw op de bodemkaart links), met een hoge grondwaterstand. Dieper in de ondergrond vond Henk Ritsema zoutkwellen en schelpen op zijn land, resten van de vroegere aanwezigheid van de zee. Aan de westrand van dit veenmoeras ligt het Gorechter Hunzedal, op de hoogtekaart links met een zwarte bolletjeslijn ingetekend. Dat dal, waar het water van de hooggelegen Hondsrug (rood op de kaart) naar afstroomde, was breed en kent vroegere meanders (blauw), die nog in de ondergrond aanwezig zijn. Langs de oevers van de Hunze werd, als gevolg van overstromingen van de Hunze, klei op veen (groen op de kaart) afgezet, reden waarom Euvelgunne van oudsher een andere bodemstructuur (hooilanden en weilanden) en een andere, meer blokvormige verkaveling kent. Ook direct ten zuiden van het Damsterdiep ligt een strookje klei op veen. Heel goed is het Winschoterdiep, de vergraven Hunze, als scheiding tussen veen (blauw) en klei (groen)te zien. In rood en geel zien we de langgerekte structuur van de hoge Hondsrug, ontstaan door ijsopstuwing.

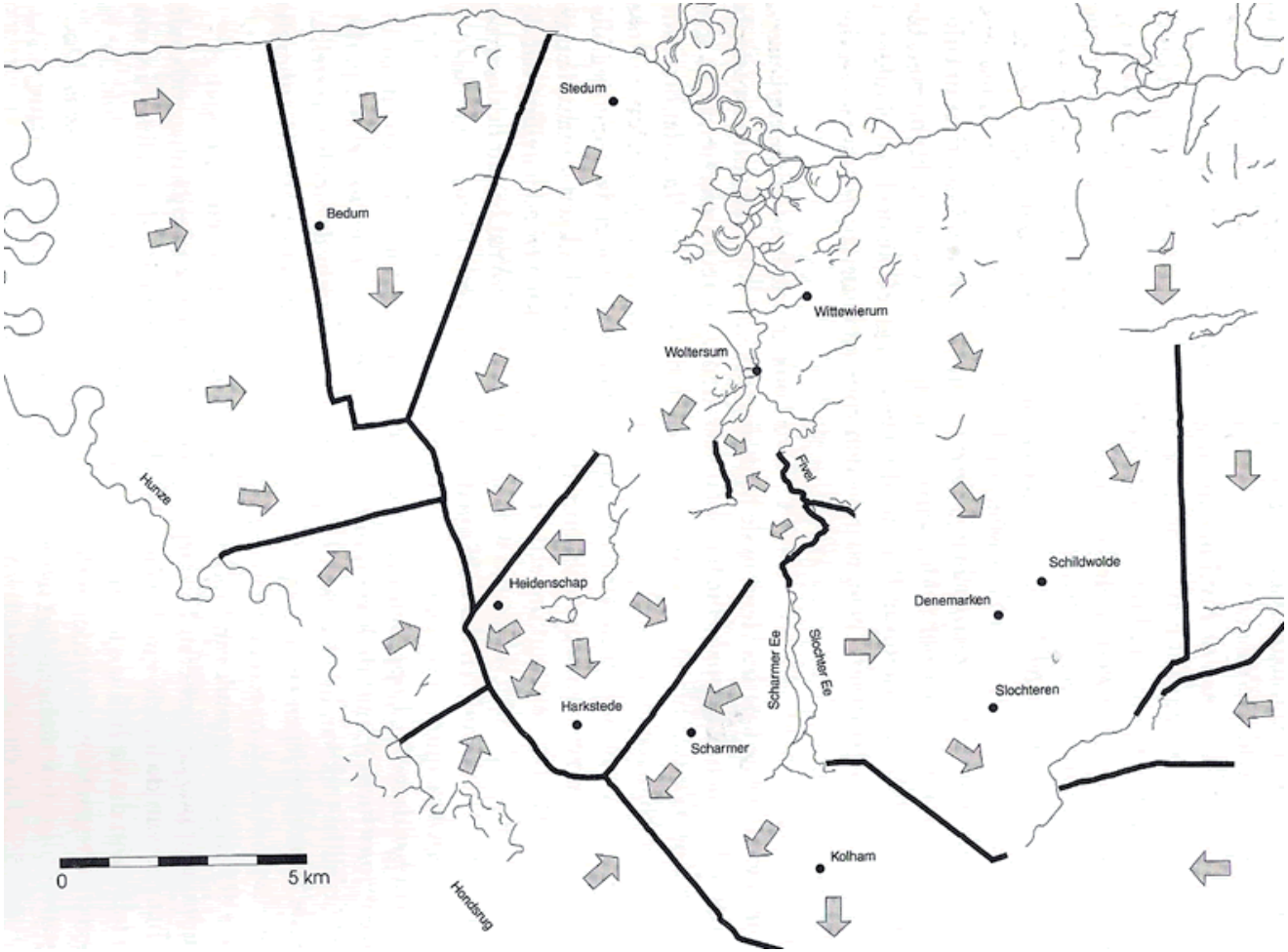
Het verschil in bodemsamenstelling tussen het veenmoeras, de klei van het Hunzedal en de zandige ondergrond van de Hondsrug bepaalde de bewoningsgeschiedenis van dit gebied. De Hondsrug van Drenthe werd rond 3000 voor Christus het woongebied van de hunebedbouwers, met in Noordlaren een Gronings hunebed. Pas veel later, vanaf 600 voor Christus werd de waterwereld ten noorden en westen van Groningen bewoonbaar doordat er wierdes werden opgeworpen en de bewoners zorgden voor bevaarbare routes en afwatering. In de periode ontstond ook Groningen, een Saksisch dorp met een eigen marke en twee brinken. De eerste Martinikerk werd in 800 gebouwd op het uiterste puntje van de Hondsrug, de Grote Markt. Het dorp Groningen lag op de grens van Drenthe en de Friese kleigebieden met als strategische verbindingsroutes de Drentse Aa en de Hunze. Die gunstige ligging heeft de geschiedenis van de stad voor een groot deel bepaald.

Het Gorecht, Drentse invloed in zuidelijk Groningen

‘Het is hier meer Drents’, zo typeerde Middelberter Henk Ritsema het onderzoeksgebied in het interview dat we met hem hadden. Op de kaart links met de oud-Groningse streken zien we dat de oostflank van Groningen tot het Gorecht behoort. En het Gorecht stond onder sterke Drentse invloed. De Groningse professor sociale geografie H.J. Keuning (1904-1985) schreef in 1936: ‘In de eerste aanleg was Groningen een Saksische nederzetting en bleef tot de 13e eeuw met het huidige Drenthe verbonden. Ook lang nadat de scheiding met Drenthe zich had voltrokken, is het Gorecht in allerlei opzichten (markenorganisatie, essen, taal) het Drents aspect blijven vertonen.’

De Drentse invloed en de bestuurlijke invloed van de bisschop van Utrecht maken de MEERdorpen anders van mentaliteit dan de andere streken van de provincie. De Hunze vormt hier een belangrijke scheiding. Ten zuiden van de Hunze heet het gebied van oudsher het Go, ten noorden het Wold. In het Go ontwikkelden zich al heel vroeg de dorpen Noordlaren, Glimmen, Haren en het klooster Essen, in het Wold, waar de bodem veel lastiger te bewerken was, kwam de menselijke vestiging later op gang. Voor 900 na Christus was het Wold onbewoond. In tegenstelling tot andere gebieden in Groningen zijn hier geen wierdes opgeworpen – de ontwikkeling tot agrarisch productiegebied startte rond 900 na Christus met de grote ontginning en ontwatering van het veen. Vanaf die periode ontstaan gaandeweg de streekdorpen.

↓ Ontginningsrichtingen van het veenlandschap vanaf de Hunze, Fivel en Borgsloot [Ligtendag, 1995]

2. DE GROTE ONTGINNING (900-1100)

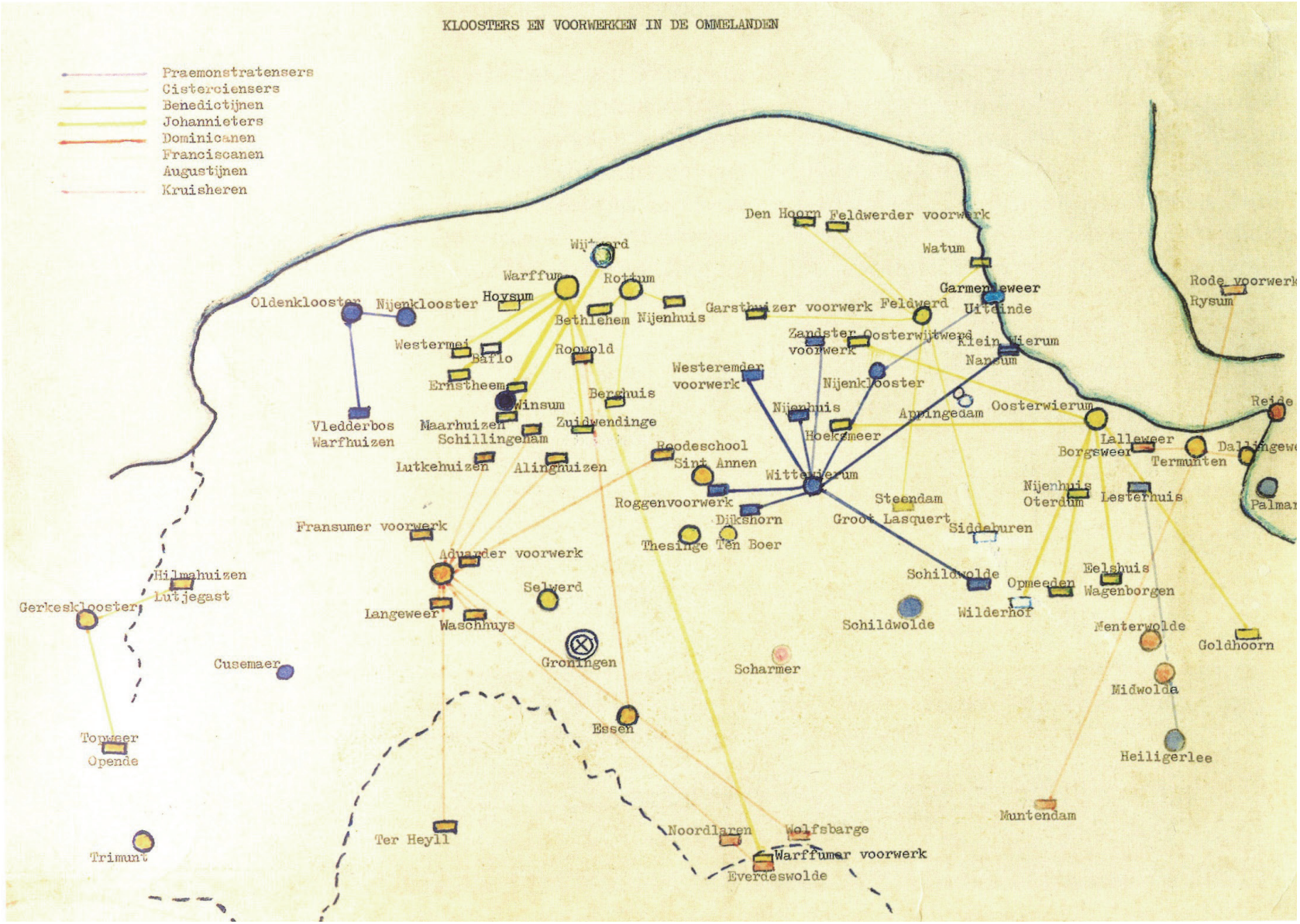
Terwijl op de drogere gronden van Drenthe, ook in het Go, een landbouwsysteem vanuit een soort boerencoöperatie, de marke, werd ontwikkeld, waren de condities hier in het Wold heel anders. De Drentse marke is een vorm van grondgebruik waarbij de essen gezamenlijk bewerkt worden, terwijl het vee in de beekdalen graast, de schapen op de heide mest leveren in een potstal, en geriefbosjes voor klompen, gereedschappen en bouwmateriaal zorgen. De condities voor zo'n min of meer circulair gebruik van bodem en grondstoffen ontbraken hier in het Wold.

Toch ontstond rond 900 na Christus het initiatief om het gebied te ontwateren en te verkavelen. Groepen lokale ontginners, waarschijnlijk afkomstig uit Noordlaren, Haren en Essen, groeven sloten vanaf de droge oeverwallen van de Hunze en de Borgsloot en zo kon er op het ontwaterde veen akkerbouw plaatsvinden. Elke groep ontginners bouwde boerderijen op de hogere oeverwal, met voor eenieder een aantal kavels enkele honderden meters het veenland in. Op deze manier ontstonden de zo karakteristieke streekdorpen, met boerderijen op de koppen van de kavels. Er was dus wel samenwerking in het ontwateringswerk, maar vervolgens startte elke ontginner zijn eigen bedrijf. Net als in het westen van Nederland zorgde de ontwatering binnen korte tijd voor inklinking (oxidatie) van het veen, en daarmee voor wateroverlast. De akkerbouw werd veeteelt, sommige ontginners schoven een stuk op naar nog niet ontgonnen gronden.

De ontwatering werd verbeterd door het graven van een kanaal, de Delf (Damsterdiep) in de 10e eeuw. Het gebied kon nu via de Delf ontwateren. Een volgende zekerheid werd gevonden in de aanleg van een enorme dijk: de Woldddijk van Noorderhoogebrug via Westerdijkshorn-Oosterdijkshorn, Sint Annen naar Woltersum en de Grauwedijk (Luddeweer-Overschild). De Borgsloot, die nog altijd langs de Hoofdweg bij Meerstad stroomt, vormde het verbindingskanaal tussen de ontwatering van deze twee dijken. Kloosterlingen, zoals van abdij Bloemhof in Wittewierum, spanden zich samen met de bewoners in om deze dijken aan te leggen.

Maar aan het begin van de dertiende eeuw viel één van de uitwateringspunten van de Delf, de Fivelmonding uit door verlanding (als gevolg van het inklinken van de Wolden). De waterkwesties vergden meer centralisatie en professionalisering dan de lokale organisatie van zogenaamde klauwen, zodat rond 1300 een regionaal samenwerkingsverband werd opgericht: het Generale zijlvest Drie Delfzijlen en Acht zijlvesten.

↓ Kaart van de kloosters en hun voorwerken in Groningen.
Opgetekend door dr. Bruins, huisarts en historicus te Leens, 2006.

3. OCCUPATIE VAN HET LANDSCHAP (1100-1600): KLOOSTERS, KASTELEN, KOOPLIEDEN EN OORLOG

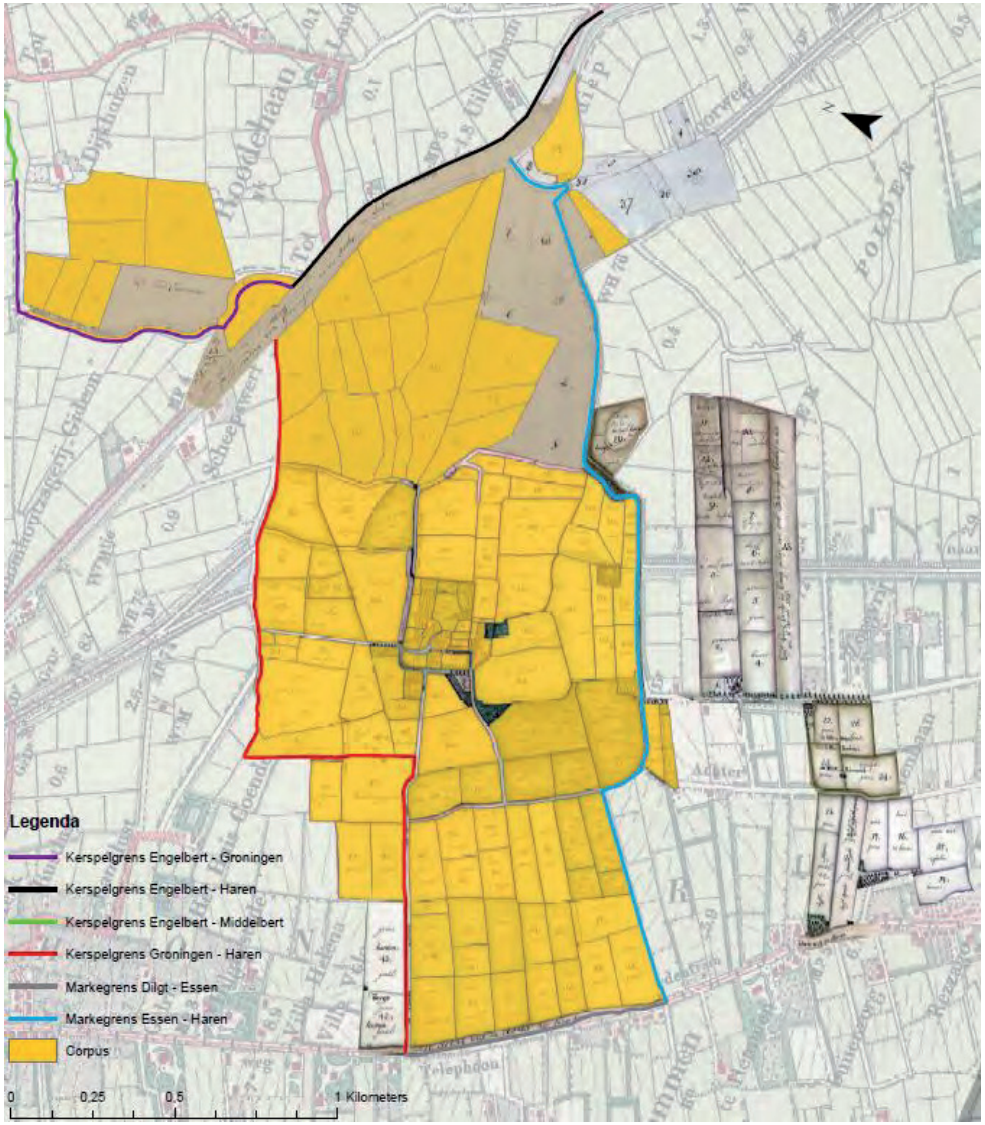
De vele kloosters en voorwerken (kloosterboerderijen) maakten van de provincie Groningen de Randstad van de middeleeuwen. In een tijd dat er in de natte Hollandse delta nog slechts van heel prille stadsvorming sprake was, bruiste het hier van het intellectuele leven dat door de kloosters werd gevoed. Eén van de meest zuidelijk gelegen kloosters was het Cisterciënzer klooster van Essen (Yesse), gesticht in 1215. Uit een reconstructie van het grondbezit van dit klooster (Deterd Oude Weme, 2015) blijkt dat er ook kloosterbezit was bij Roodehaan, tevens de plek waar een middeleeuws sluisje is opgegraven waarmee de waterhuishouding van de landerijen vermoedelijk onderling verbonden was (zie foto).

In dezelfde periode werden in het Gorecht ook meerdere kastelen gebouwd. Onder de Finse haven liggen de resten van kasteel Gronenburg bij Euvelgunne, in de dertiende eeuw gebouwd in opdracht van de bisschoppen van Utrecht als veilige burcht voor de prefect (burggraaf) van Drentherwolde, die ook het Gorecht onder zijn bewind had. Er werden in die eeuw meerdere burchten gebouwd om het gezag over Drentherwolde, en dus ook de opkomende stad Groningen, te controleren, zoals de Zernikeburcht, Glimmen, en het Cortingshuis. De kastelen, gebouwd als woonburchten met een grote zaal en een stelsel van wallen en omgrachtingen, waren nodig omdat de koopliedenklasse van de stad Groningen zich in de dertiende eeuw begon uit te breiden en een opkomende machtsfactor werd. In Ribe, Denemarken, vinden we in die periode al Groningse kooplieden. Deze groeiende klasse wilde een eigen stadsbestuur en duldde geen bemoeienis van de prefect van Drentherwolde. Midden dertiende eeuw eeuw ontdeed

↓ Opgraving van een middeleeuws sluisje bij Roodehaan, 1971. [GA]

↓ Het kloosterbezit van klooster Yesse (Essen) in Roodehaan. [Deterd Oude Weme, 2015, 176]

↓ Locatie van kasteel Groenenberg, inventarisatie PPD, 1955. [GA]

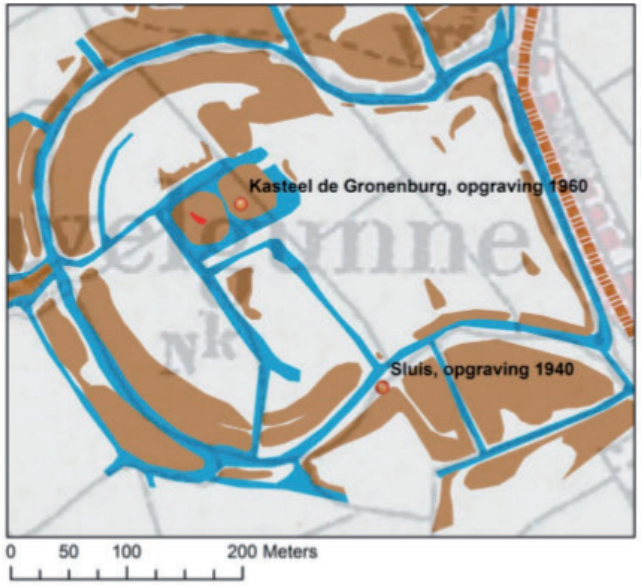
de stad Groningen zich van de prefect en knipte de stad zich los van de oude Drentse invloed om een eigen koers te gaan varen. De kastelen werden deels gesloopt, maar op het terrein van de burcht Gronenburg bij Euvelgunne is in 1960 archeologisch onderzoek gedaan naar de vorm van het kasteelterrein (Spiekhout, 2012).

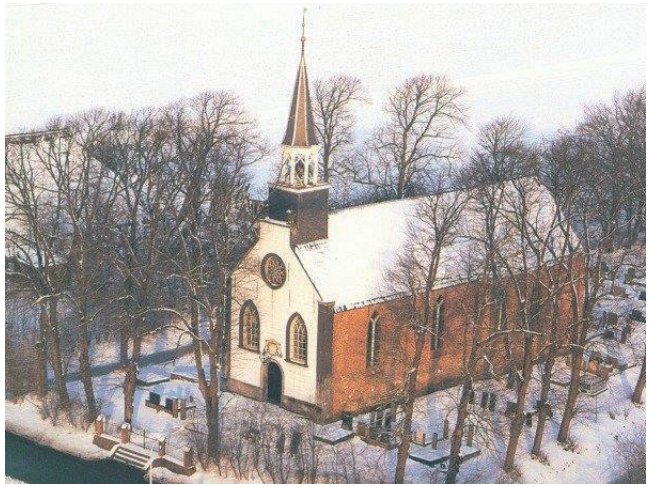
Een eeuw later, in 1323, worden in historische bronnen voor het eerst de kerspels Noorddijk, Engelbert en Middelbert genoemd. De grenzen van de kerspels vielen samen met het gebied dat één groep ontginners strooksgewijs in cultuur was gebracht. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat kerspels, naast een kerkelijke organisatievorm, ook gemachtigd waren op te treden in waterstaatszaken.

In de veertiende en vijftiende eeuw groeide de macht en invloed van de stad Groningen, onder meer doordat de stad het stapelrecht oplegde, wat inhield dat goederen die langs Groningen werden vervoerd, eerst in de stad moesten worden opgeslagen en daar te koop moesten worden aangeboden. Deze goederenbelasting was zeer tegen de zin van de Ommelander landadel en boeren, maar legde de stad geen windeieren. Door de aanleg van een stelsel van kanalen rond de stad werd Groningen een spin in het web van goederen en producten. Het Schuitendiep was één van die kanalen die in de 15e eeuw werd gegraven, van Waterhuizen naar de stad, gebruik makend van de loop van de Hunze, die nu werd afgevoerd naar de stadsgrachten. Al sinds het einde van de 14e eeuw voeren turfschuiten de Hunze op om in de Drents-Groningse veenmoerassen turf in te laden, onder strenge controle van het Schuitenschuiversgilde, bestaande uit schippers die meer dan 250 jaar onder bescherming van het stadsbestuur een heersende rol in de turfvaart zouden spelen. Het gilde had een monopolie in het transport, maar liet de turfwinning zelf over aan de veengravers in Annen, Eext en Gieten. (Elerie en Overdiep, 1997, 33) In de zestiende eeuw werden de kloosters en hun landbouwbedrijven topzwaar. Hun rijkdom wekte de haat van het landvolk en de landadel, vooral omdat het grondbezit van de kloosters in geen enkel gewest zulke enorme afmetingen had aangenomen. De kolchoz-achtige organisaties hadden weinig meer te maken met het teruggetrokken kloosterleven. Door de dominantie en machtsuitoefening van de kloosters werd het maatschappelijk leven bedreigd, doordat de vrije landbouwers en de landadelstand meer en meer uitgeschakeld dreigde te worden. Vandaar de haat, die dus niet zozeer tegen het katholicisme werd gevoeld, als wel tegen de rijkdom en machtswellust waarmee de kloosters zich omringden.

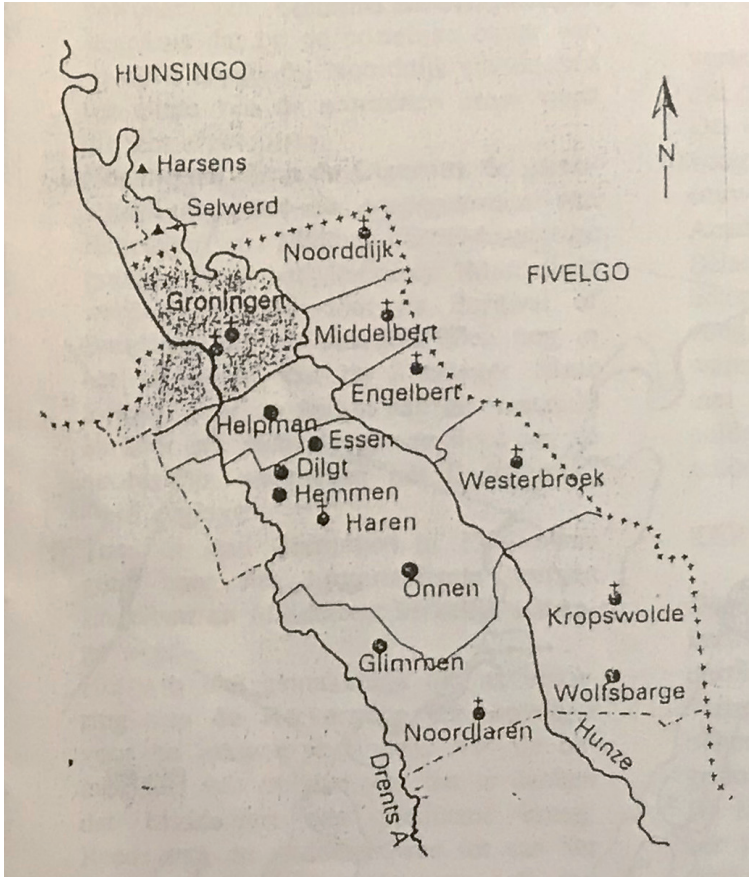
↓ Reconstructietekening van het terrein van kasteel Groenenberg. [Spiekhout, 2012, 127]

↓↓ De kerk van Middelbert: driezijdig gesloten zaalkerk – oudste travee uit 1200 [Aerophoto Eelde]

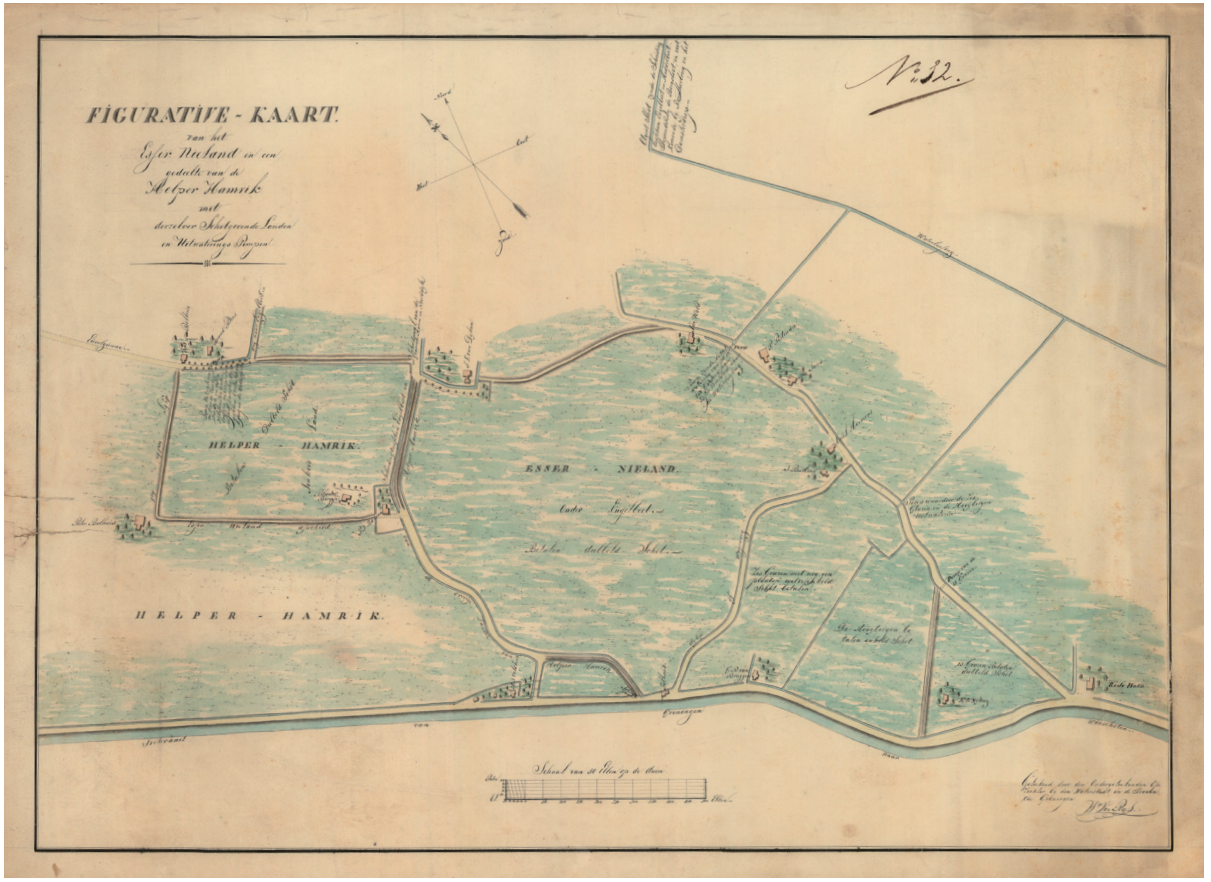

↓ De kerspels rond Groningen [Reitsma, z.j., 5]

↓ ‘Figurative-kaart van het Esser Nieland (de vroegere kloostergronden) en een gedeelte van de Helper Hamrik met derzelver schotgevende landen en uitwaterings pompen’, 1818 [GA]

↓ Christiaan Sgrooten, cartograaf van Filips II, maakte in 1573 diens opdracht een atlas van alle Spaanse gewesten. Noordlaren, Haren, Helpman en Essen vallen onder ‘Drent.’ Het Schuitendiep vormt de gewestelijke grens tussen Groningen en Drenthe, de venen in Drenthe zijn aangegeven als grote bruin omkaderde vlekken. [Koninklijke Bibliotheek Brussel]

↓ Het beleg van Groningen in 1594 door het leger van prins Maurits van Nassau door Jan Janszoon Orlers, 1610. De nummers 14 en 12 duiden op ‘vaandels Friese soldaten.’ [WC]

De tachtigjarige oorlog met de Spanjaarden en de daaropvolgende Reformatie was de periode waarin het katholieke geloof uit Noord-Nederland werd verdreven. Een belangrijke hervormer was Derk Coenders, heer van de Coendersborgh in Helpman, die onderdak verschafte aan predikers en hen toestond om op zijn landgoed zogenaamde hagepreken te houden. De Beeldenstorm in 1566 was in het noorden niet echt heftig. Kloostergebouwen werden in de strijd tussen de Staatse en Spaanse troepen als vesting gebruikt, vele werden verwoest. Het agrarische gebied van Helpman en Euvelgunne veranderde deels in een oorlogslandschap, waar grote verdedigingswerken het landschap bepaalden. Het feitelijke beleg van Groningen duurt maar twee maanden, maar daaraan vooraf gaat een periode van ruim vijf jaar waarin alle toegangswegen tot de stad een voor een worden ingenomen.

Bij het (slot)beleg van Groningen in 1594 moest de stad uiteindelijk capituleren voor het leger van prins Maurits van Nassau. De belegering tegen Maurits’ legers werd bekostigd door schatten van de Ommelander kloosters en kerken. Elke kerktoren moest één klok afstaan voor de vervaardiging van geschut. De capitulatie betekende het einde van de Spaanse overheersing en tegelijk de aansluiting van de stad bij de Republiek, waarbij de stad wordt samengevoegd met de Ommelanden. Het woord reductie komt uit het Latijn (reductio) en betekent het terugbrengen, dus de terugkeer naar de Republiek. Na de Reductie van Groningen werden de kloostergoederen tot eigendom van de provincie verklaard, die daarmee 22.655 hectare in bezit kreeg en hield, in de volgende eeuwen genoemd ‘de kurk, waarop de financiën der provincie dreven.’

↓ Hoe de pastoor uit zijn kerk wordt gejaagd onder allerlei verwensingen van de duivel.

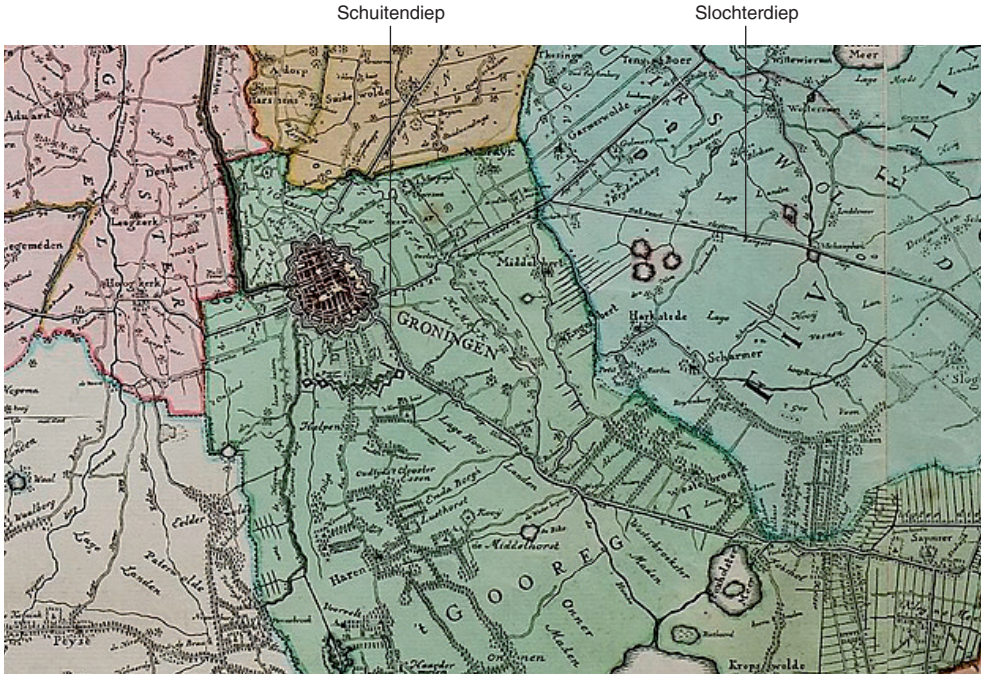
↓↓ De zielenvisserij, Adriaen van der Venne, 1614. De katholieken vissen naar zieltjes met pracht en praal, de protestanten met de bijbel. [RM]

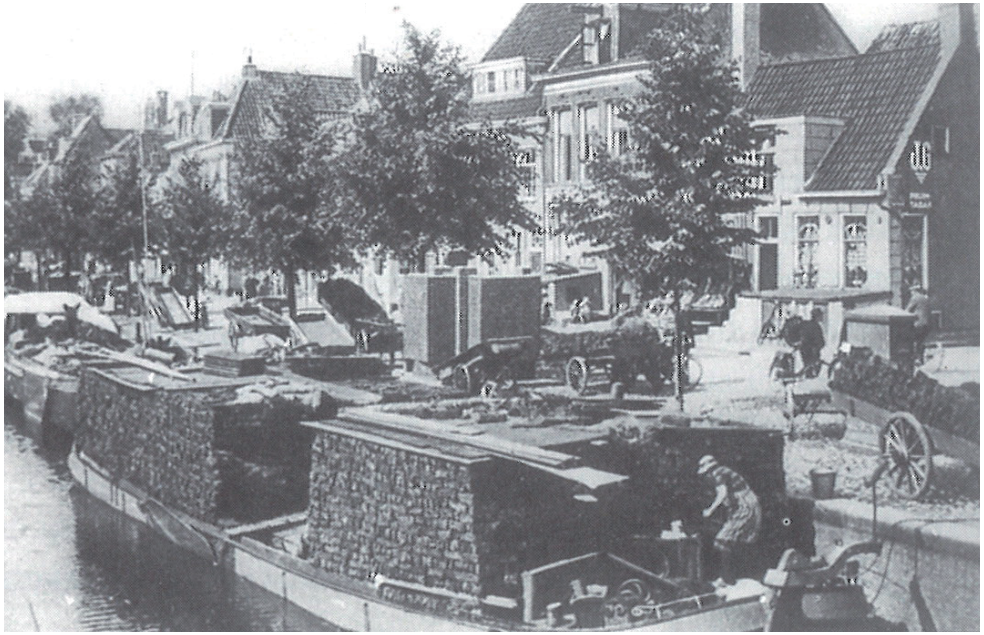

Bij de overgang naar het protestantisme werden Engelbert en Middelbert kerkelijk samengevoegd. De pastoor werd een predikant. Kerkelijk was er altijd al een sterke invloed van de stad geweest, zo werden de predikanten verkozen in de Akerk.

↓ Groningen en omstreken op de kaart van Beckering, 1781. [GA]

↓ Anischtkaart van turfschuiten op het Schuitendiep, ca. 1910. [Elerie en Overdiep, 1997]

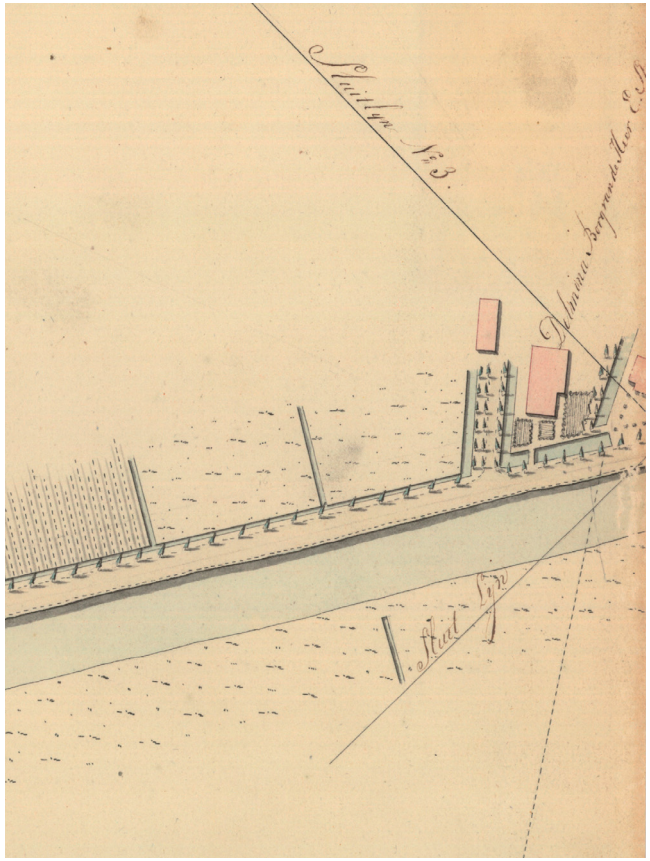

4. STEDELIJKE INVLOED IN DE MEERDORPEN EN TURFWINNING IN ENGELBERT (1600-1848)

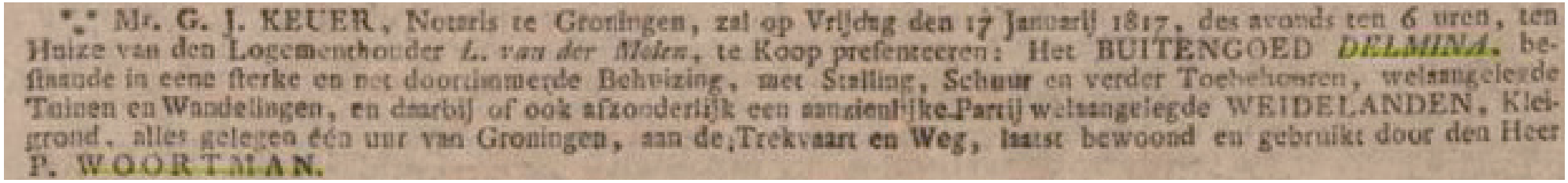
Toen de turfwinning in de Drents-Groningse venen vanaf de zeventiende eeuw op grote schaal en structureel werd aangepakt, bracht dat de stad tot grote rijkdom. Groningen groeide uit tot megamachtig handelscentrum met een uitgekiend stelsel van stapelrecht en tolheffing voor de doorvaart van de turfschuiten naar Brabant en Holland. Turfwinning werd een commerciële activiteit die het landschap op meerdere manieren tekende. Het Slochterdiep bijvoorbeeld werd in 1659 gegraven voor de afvoer van turf. Initiatiefnemer was Osebrandt Johan Rengers, heer van Slochteren en bewoner van de Fraeylemaborg, de machtigste en rijkste jonker van Fivelingo. Het nieuwe kanaal diende voor de turfafvoer, maar werd ook als trekschuitverbinding in gebruik genomen.

De groeiende rijkdom van de Groninger kooplieden was merkbaar in de stijging van het aantal buitenhuizen. De droge Hondsrug ten zuiden van de stad was uitermate geschikt om een buitenhuis te bouwen. Iedereen kent de prachtige huizen langs de Hereweg en Rijksstraatweg, met fraaie siertuinen. In het gebied van de MEERdorpen vinden we aan de randen, in Euvelgunne en langs het Winschoterdiep, ook zulke buitenhuizen. In Euvelgunne stond op de plek van de huidige Sligro, bij de Hunze, Villa Nuova, een boerderij die oorspronkelijk bij kasteel Groenenberg had gehoord (Nieuwsblad van het Noorden, 24-02-1951). Langs het Winschoterdiep was huis ‘Delmina’ te vinden, in 1779 gebouwd door de heer Hendrik Woortman. Waarschijnlijk heeft Hendrik Woortman de Woortmansdijk aangelegd. Het huis was genoemd naar São Jorge da Mina of Elmina, een stadje van 35.000 inwoners, gelegen in Ghana, de vroegere Goudkust. Daar had de vader van Hendrik Woortman gediend. Het huis Delmina werd in 1839 alweer afgebroken.

In de MEERdorpen werd tot 1770 wel turf gewonnen, maar alleen voor eigen consumptie. Na 1770 werd rond Engelbert gestart met commercieel turfbaggeren (Ligtendag, 1995, 306), waardoor hier een groot gebied met uitgebaggerde plassen ontstond, zoals goed op de kaart van Acker Stratingh van omstreeks 1835 (volgende pagina) te zien is. De baggerturf werd aanvankelijk gebaggerd door arbeiders uit Westfalen die in hutten woonden en spekpannekoeken bakten (Gids Engelbert, 9). Later sprongen ook lokale verveenders in de baggerturfwinning, zoals de voorouders van Jan Kruijer, die uit het Zuidlaardermeergebied naar hier trokken. In de petgaten werd riet geteeld, wat een goede opbrengst gaf.

↓ Huis Delmina op de kaart van ingenieur Cornelis van der Poel, Kaart in 9 delen van het Winschoterdiep en de weg daar langs, 1819. [GA]

↓ Kaarten gemaakt door militaire ingenieurs uit de Hottinger Atlas, ca. 1785. [Vessfelt, 2003]

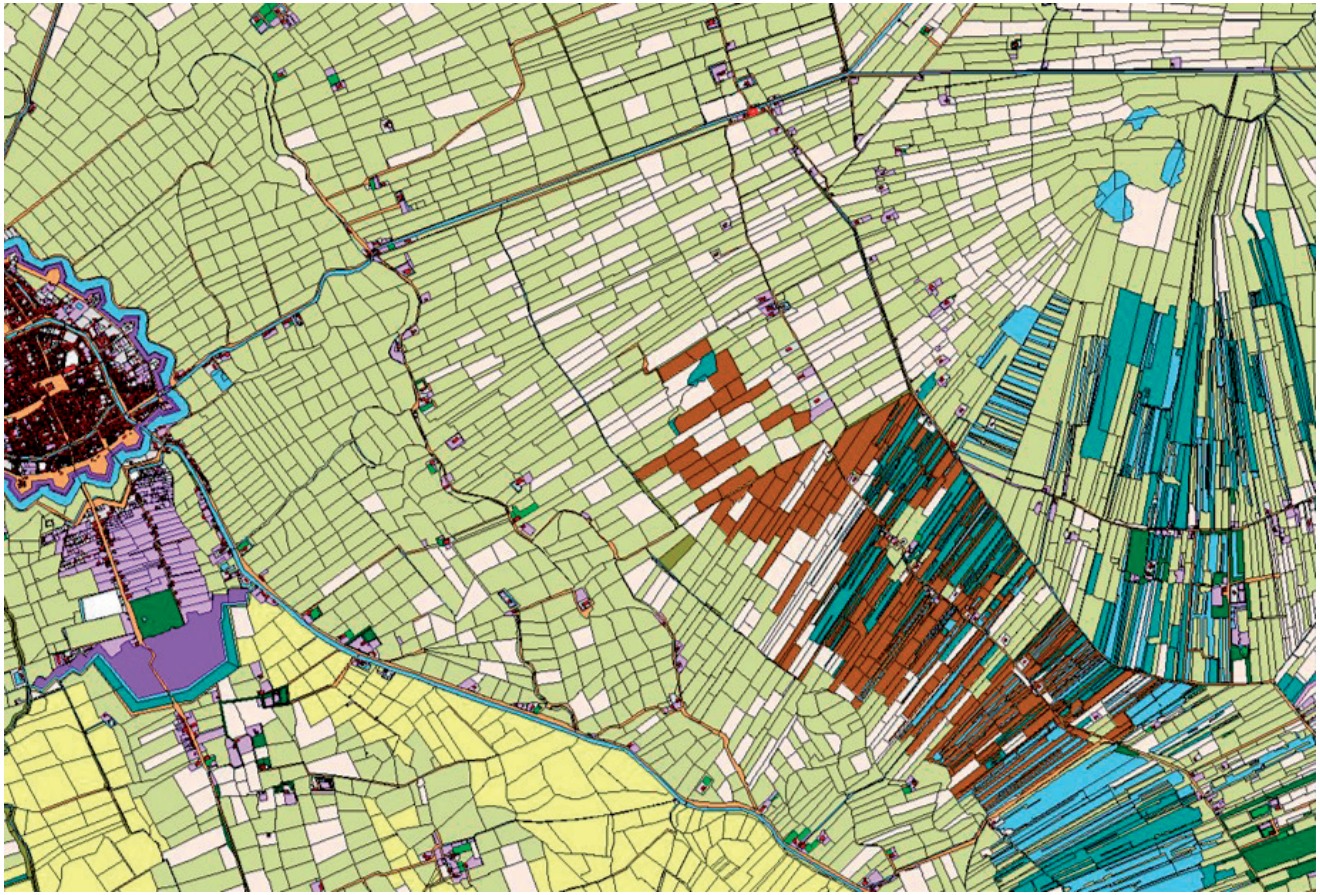
↓ Acker Stratingh, ‘Kartering van de Groninger bodem, wierden en waterstaat;, 1825-1839. In het geel de zandgrond, in het blauw zware kleigrond (langs de Hunze) en in het grijs het laagveen. [Reinders, 2019]

↓ Verveenderslandschap, grondeigendom in 1832. [hisgis.nl]

De geweldige website hisgis.nl laat ons het eigendom en grondgebruik zien van elke kavel in het peiljaar 1832. Als we naar de MEERdorpen kijken, zien we enkele opvallende dingen. Langs het Winschoterdiep vinden we zaagmolen Gideon, schippers, scheepstimmermannen (De Boer) en kooplieden (Makken) en onder meer een cichoreifabriek maar ook de ‘grond van vermaak’ (Nauta) en boomgaarden en tuinen. In lijn met Huis Delmina was deze zone, dicht tegen Helpman aan, hybride in gebruik geworden: aan de ene kant industrieën en beroepen die bij het kanaal hoorden, aan de andere kant een mengeling van ontspanning, met herbergen, buitenhuizen en tuinen. Zo stond er ook het buitenhuis van F.J.J. Cremers (1779-1845), een van de vier burgemeesters van Groningen. Helpman was eigenlijk half stad, half land. De grote paarse vlek in Helpman was de verdedigingslinie uit de zestiende en zeventiende eeuw, in eigendom van het Ministerie van Oorlog. De roze percelen zijn moestuinen.

In Euvelgunne was het beeld heel anders. Daar zien we percelen in eigendom van de boeren Bolhuis, Bronsema, Koning, Van Dijken, Ellens, Pestman en Bouwman. Langs het Damsterdiep vinden we een kastelein, maar ook grond van beleggers, zoals ten zuiden van het diep van Van Bruggen (commissionair). In Middelbert weer agrarische percelen van dezelfde namen als in Euvelgunne: Bolhuis, Klasens, Pestman en Zuidema, maar ook gronden in eigendom van de kosterij. In Engelbert treffen we de namen Oomkens en Van Dijken als agrariërs, maar ook verveenders zoals Tonkes en Heidema, schoolmeester Lambertus Jans Faber, en een rentenier uit Sappemeer.

↓ De Sint Maartensvloed van 1811, met zware verliezen aan de Waddenkust, was de reden dat de overgrootouders van Ali Knollema uit Uithuizen naar Engelbert kwamen. [marnegebied.nl]

Natte voeten

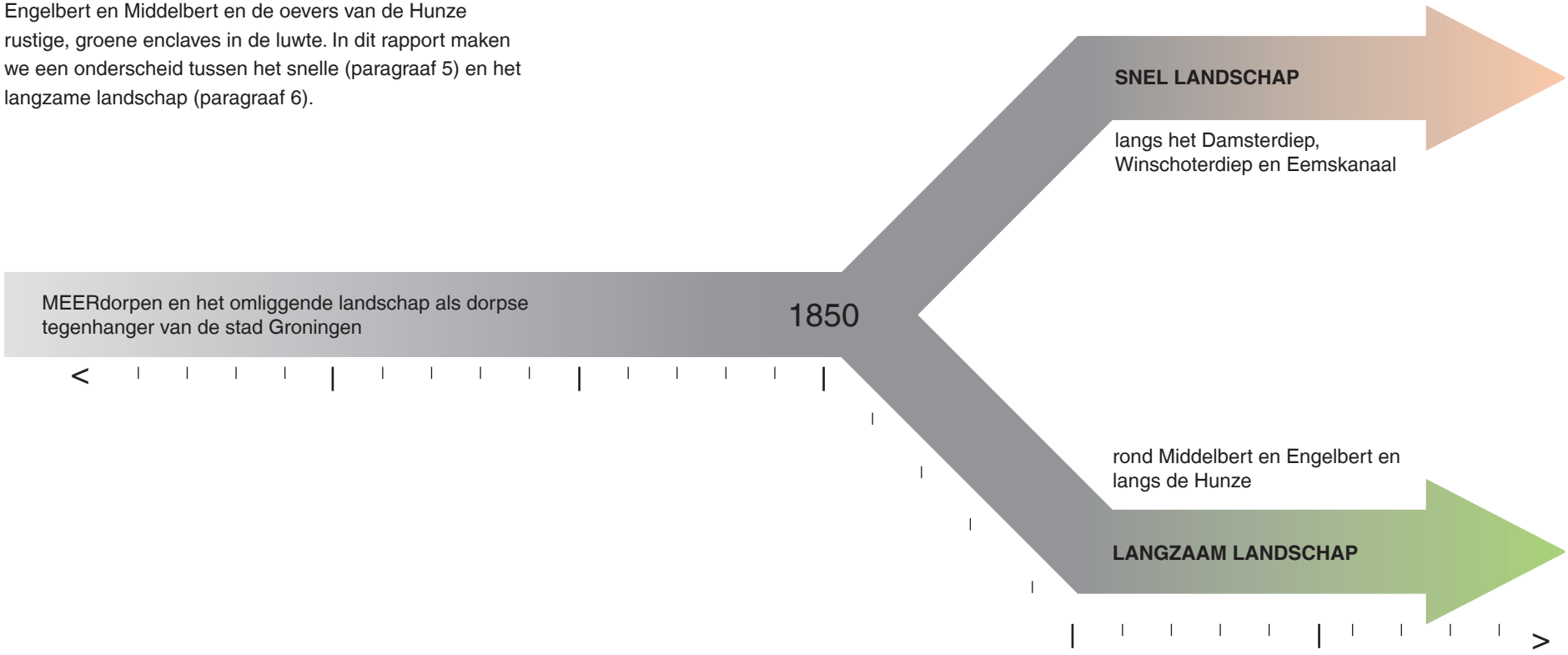
In de MEERdorpen dreigde altijd het water, een lange rij van overstromingen tekent de geschiedenis. Het weggraven van veen hielp ook niet echt om het water te keren. De Allerheiligenvloed van 1570, waarbij vele dijken bezweken is beroemd. Kort daarna begaven de zeedijken bij Oterdum en Termunten het, waardoor het zeewater tot aan de poorten van Groningen stond. Twaalfduizend hectare land overstroomde. Bij Oosterhoogebrug zwommen de schelvissen in het Damsterdiep.

Het noodweer tijdens de Sint-Maartensvloed in november 1686 richtte veel schade aan; alle dijken langs de Eems en Dollard werden weggeslagen; in Engelbert werden 16 huizen beschadigd en 40 koeien weggespoeld. De Kerstvloed van 1717 was de Watersnoodramp van de achttiende eeuw. Er vielen meer dan 2000 doden. Hoofd Waterstaat Thomas Seeratt had op de dag voor de vloed gemerkt hoe het water van de Eems bij Reide buitengewoon laag terugvloeide. Seeratt ging terug naar de stad om hulp te organiseren, maar bij Winneweer was de tegenwind op de trekschuit al zo sterk dat een tweede paard aangespannen moest worden. De volgende dag rolden golven zeewater van meer dan een meter hoog op de stadswallen aan. Bij de kerstvloed van 1717 kwam zelfs de stad Groningen onder water te staan. Het dorp verloor toen 12 huizen en het nodige vee. De Sint Maartensvloed van 1811, met zware verliezen aan de Waddenkust, was de reden dat de overgrootouders van Ali Knollema uit Uithuizen naar Engelbert kwamen. Maar zelfs nadat het te bemalen land geheel omdijkt was en er twee watermolens waren gebouwd, was het overstromingsgevaar nog niet weg. 1869 ‘Bij de winterdag luisterde men vaak onder de schoorsteen, werd dan de torenklok geluid, dan moest alle man aan het werk, want dan was er weer een dijk doorgebroken. Met het verplaatsen van de molens naar de Borgsloot en het leggen van een sluis waren de dijkbreuken afgelopen.’ (Gids Engelbert, ca. 1930).

TWEE LANDSCHAPPEN

Vanaf ca. 1850 splitst het verhaal van de MEERdorpen zich in tweeën. Terwijl de uitdijende stad en de industrialisatie het landschap langs de lange lijnen van het Damsterdiep, het Winschoterdiep en later het Eemskanaal voortdurend veranderen, blijven het veenpolderlandschap rond Engelbert en Middelbert en de oevers van de Hunze rustige, groene enclaves in de luwte. In dit rapport maken we een onderscheid tussen het snelle (paragraaf 5) en het langzame landschap (paragraaf 6).

↓ Het Winschoterdiep (Schuitendiep) aan de stadswal van Groningen, 1860. [RM]

5. INDUSTRIALISATIE LANGS HET WINSCHOTERDIEP EN HET EEMSKANAAL: HET SNELLE LANDSCHAP

Tot ongeveer 1850 gaat de ruimtelijke ontwikkeling langs het Winschoterdiep en Damsterdiep (in 1876 aangevuld met een parallel gegraven Eemskanaal) niet heel stormachtig. Maar als de stoommachine wordt uitgevonden en er fabrieken worden opgericht, verandert dat. Langs de twee kanalen en langs het Damsterdiep worden houtzaagmolens omgebouwd tot stoomhoutzagerijen en scheepswerven gemoderniseerd. Kortom, het landschap versnelt. Niet op alle plekken gaat de ontwikkeling even snel, waardoor twee tijdperken op elkaar lijken te botsen. De vrouwen die in 1905 een beurtschip trekken langs de Gideontol aan het Winschoterdiep (de opbrengst was vanzelfsprekend voor de gemeente Groningen) op de foto op de volgende pagina lijken uit een ander tijdperk te komen. Als ook de spoorlijn Meppel – Groningen in 1870 opengaat, ontstaan er nieuwe mogelijkheden voor personen- en goederenvervoer.
Na het voltooien van het Eemskanaal en het slechten van de vestingwerken in het kader van de Vestingwet werd de Oosterhaven in 1878 de laad- en losplaats van goederen die werden aan- en afgevoerd over het Eemskanaal tussen Groningen en Delfzijl. Op de kaart van 1905 op p. 35 zijn deze bedrijven te zien, alsmede de nieuwe spoorlijn en het nieuwe openbare slachthuis dat in 1900 aan het Damsterdiep werd gebouwd. De directeurswoning staat er nog, ingeklemd tussen twee flatgebouwen.

In 1931 nam de Raad der gemeente Groningen het besluit tot opheffing van de tollen in stad en provincie, tot grote vreugde van de schippers. Tot ver in de jaren zestig bleven de kanalen belangrijke transportaders. Beurtschippers haalden vracht op bij de boeren en voeren er het hele land mee door, of leverden het af in Delfzijl om over te laden op een coaster. In de jaren vijftig werd het Winschoterdiep vergraven, waarmee ruimte kwam voor nieuwe industriehavens in het zuidwesten van de stad. Twee sferen, stad en ommeland, maar ook twee tijdperken lijken op elkaar te botsen. Twee ritmes en twee snelheden bestaan naast elkaar.

↓ Damsterdiep ter hoogte van de Slachthuisstraat, ca. 1925. [GA]

↓ Twee vrouwen en de schipper trekken een schuit over het Winschoterdiep, hier ter hoogte van het tolhek bij Roodehaan, 1905-1910. [GA]

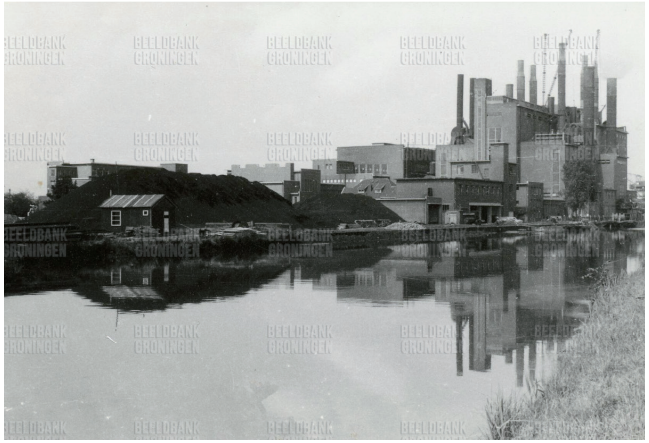
↓ Winschoterdiep ter hoogte van woonwijk De Linie. Voor houtzaagmolen De Vriendschap, op de achtergrond molen De Zon, ca. 1900. [GA]

↓↓ Elektriciteitscentrale langs het Winschoterdiep [GA]

Winschoterdiep

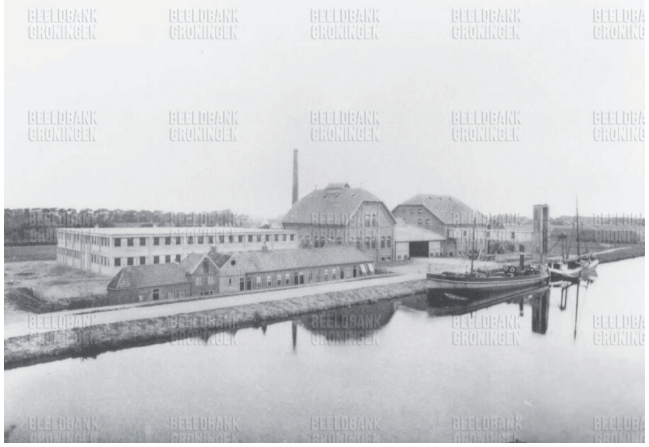
↓ Eemskanaal in 1935, ter hoogte van houthandel Kunst. [GA]

↓ Eemskanaal NZ 48 Noord Nederlandse Oliefabriek, 1910 [GA]

↓↓ Twee werelden liggen achter elkaar: Ruischerbrug aan het Damsterdiep in 1950. [GA]

Eemskanaal en Damsterdiep

↓ Het gesloopte sluishuis in Garmerwolde, omstreeks 1920. [GA]

In 1953 werd het Eemskanaal verbreed. Bruggen (nog maar net teruggebouwd na vernieling door de Duitsers) en bebouwing werden gesloopt, zodat het Eemskanaal een harde grens werd tussen Noorddijk en de te zuiden van het kanaal gelegen dorpen Euvelgunne, Engelbert, Middelbert en Roodehaan. Bij Ruischerbrug bleef een brug bestaan.

↓ Ruischerbrug, 1970. [GA]

↓ De stad breidt uit naar het oosten, met het verlegde Winschoterdiep met daaraan de drie Scandinavische havens en de Woonschepenhaven duidelijk te zien op de kaart rechts. [topotijdreis.nl]

↓ [Nieuwsblad van het Noorden, 6 november 1954]

Nieuw spoorwegemplacement, veemarkt, havens en P.E.B.-gebouw in Eemskanaalgebied

Wijzigingen in de plannen der gemeente Groningen

Door B. en W. van Groningen is aan de gemeenteraad een belangrijke wijziging van het uitbreidingsplan-Eemskanaal voorgelegd, waarbij de plaatsen voor het nieuwe spoorwegemplacement, veemarkt, PEB-gebouw en havens nader worden aangeduid, woonwijken zijn komen te vervallen en terreinen voor industrie en agrarische doeleinden worden aangewezen.

Drie honderd en vijftig ha

Het aanvankelijke Uitbreidingsplan Eemskanaal is veranderd in de plannen Eemskanaal I en II, waarbij het eerste betrekking heeft op de gronden ten Noorden van de ringweg (verlengde Ollemuldersweg) en de ontworpen weg naar Euvelgunne. Plan II omvat het Zuidelijk daarbij aansluitend gedeelte.

Volgens het oorspronkelijke uitbreidingsplan zijn de gronden tussen Eemskanaal en Winschoterdiep aangewezen deels voor handels- en industrieterrein met havenaanleg, en deels voor woongebied, t.w. voor 2 woonwijken voor arbeiderswoningbouw met tezamen 18000 inwoners, maar de terreinen voor

Aanvankelijk was in deze omgeving het terrein geprojecteerd voor de nieuwe Veemarkt, maar de waardevolle kanaaloever langs het Eemskanaal zal meer efficiënt kunnen worden gebruikt voor industrievestiging. Verwacht mag worden dat deze gronden voor bepaalde bedrijven, zoals voor hout-, kunstmest- en graanopslag, waarvan het vervoer met steeds groter coasters geschiedt, aantrekkelijk zullen zijn.

Dit is temeer het geval, aldus B. en W., daar in het plan Eemskanaal I ook is opgenomen het nieuwe spoorwegemplacement, waardoor voor de industrieterreinen in deze omgeving spoorwegaansluiting mogelijk wordt.

Voor het spoorwegemplacement is een oppervlakte van ± 14 ha gereserveerd. Naar dit terrein zullen t.z.t. de goederenloodsen e.d. worden overgebracht, die zich thans bij het Hoofdstation bevinden, waardoor in de toekomst uitbreiding van het voorlopige autobusstation aldaar tot een centraal

Amerika
ont
„Kaarten met Sa
Gisteren onts
minister van Bu
les, de Amerik
te Luna in Peru
Diens aanblijven
Washington ver
belangen van d
indruisen. Het g
herhaalde malen
het geweer heeft
lijk ontstaan uit
kaanse politiek
wereldoorlog.
Een van de h
was, aldus Dulle
doende geduld
acht had genom
ken van zijn afw
len de toegestan

↓ Groninger Keramische Industrie AdCo in ca. 1955 (nu Albert Heijn en tankstation). [GA]

↓↓ Euvelgunnerweg, woonschepenhaven 1942 met op de achtergrond Villa Nuova, de boerderij die ooit bij kasteel de Groeneberg hoorde, 1942. [GA]

↓ De Hunze bij Euvelgunne rond 1920. [GA]

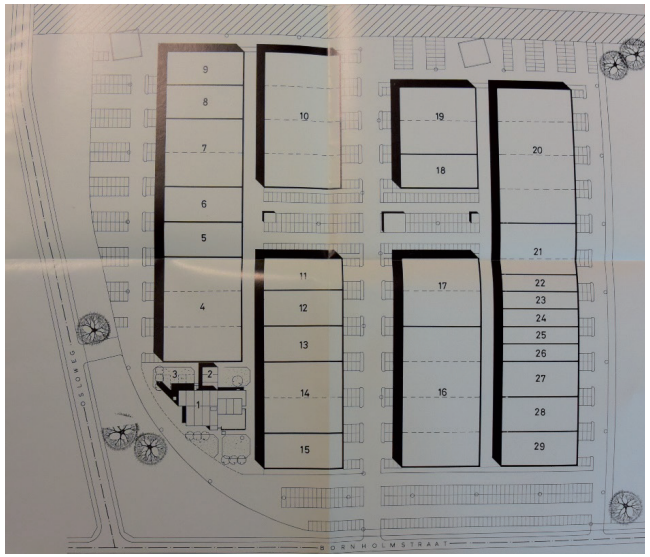
Haven- en industrieterrein langs het Eemskanaal
Ook het oude Hunzedal ontkwam niet aan de moderne tijd. In de jaren vijftig had de gemeente Groningen ambitieuze plannen met haar binnenhavens. Voor woonschepen was in 1940 al een aparte haven langs het Eemskanaal gemaakt, maar ook voor de beroepsvaart moest er iets gebeuren. In 1953 werd het Eemskanaal verbreed en werd er een nieuw tak van het Winschoterdiep anderhalve kilometer naar het oosten gegraven. Waar het Eemskanaal en het nieuwe Winschoterdiep elkaar ontmoetten, ontstond een waterknooppunt met kansen. De Oosterhaven uit 1878 was te klein geworden voor de nieuwere schepen en het idee rees om op het waterknooppunt drie havens te graven: de Finse, Deense en Zweedse haven. Het Nieuwsblad van het Noorden schreef in november 1954: 'Het aanvankelijke uitbreidingsplan Eemskanaal is veranderd in de plannen Eemskanaal I en II, waarbij het eerste betrekking heeft op de gronden ten Noorden van de ringweg en de ontworpen weg naar Euvelgunne. Plan II omvat het zuidelijk daarbij aansluitende gedeelte.' De toekomst van deze flank van de stad was daarmee bepaald, terwijl het oorspronkelijke uitbreidingsplan de gronden tussen Eemskanaal en Winschoterdiep juist had aangewezen voor een gemengd gebruik voor handels- en industrieterrein met havenaanleg en twee grote woonwijken voor arbeiderswoningbouw met tezamen 18.000 inwoners. Aan het Eemskanaal kwamen bedrijfsterreinen voor hout, kunstmest en graan, en een nieuwe veemarkt, Energiecentrale (nu Euroborg) en spoorwegemplacement konden hier een plek vinden. De Hunze was voorlopig de oostelijke grens, maar toen het Europaplein, de ringweg-oost en de A7 in 1973 opengingen, lag er een nieuwe, harde barrière tussen de MEERdorpen en het stedelijk gebied. De oude Groenedijk die vanuit de

stadsbebouwing in oostelijke richting liep, verdween onder de ringweg. Een hypermodern groothandelscentrum, met daarin meerdere bedrijven die zo van elkaars nabijheid konden profiteren, werd in 1971 op de hoek van de Bornholmstraat en de Osloweg geopend. Het was één van de eerste 'weidewinkels', later gevolgd door bouwmarkten en grootwinkelbedrijven zoals Sligro, Makro en Ikea.

↓ Groothandelscentrum Groningen, geopend in 1971. [GA]

↓ Thies Dijkhuis in de documentaire ‘De laatste boer van Euvelgunne’ uit 2018.

↓ In maart 2020 is op het erf van de boerderij van Thies Dijkhuis een eerbetoon onthuld door zijn broer Teun en zus Fré. [groningerlandschap.nl]

De laatste boer van Euvelgunne: Thies Dijkhuis
De Hunze was na de aanleg van de nieuwe wegen binnen het ontwikkelgebied gekomen, en het Hunzedal dreigde overbouwd te worden met industriebebouwing. Dat liet de ‘laatste boer van Euvelgunne’, Thies Dijkhuis, niet zomaar gebeuren. Samen met zijn broer Teun, jurist bij de Raad van State, bedacht Thies een plan. In 1996 verkocht hij het grootste deel van zijn landerijen aan de gemeente Groningen waarbij hij bedong dat ze bewaard zouden blijven als natuurgebied de Hunzezone. Nu slingert er een groen-blauwe strook van boerderijen en weilanden dwars door het industrieterrein Euvelgunne, een sublieme fiets- en wandelroute en een ongelofelijk sterke groene structuur, voorbeeld voor andere ontwikkelgebieden. Na Dijkhuis’ overlijden in 2019 nam het Groninger Landschap het beheer over. In het kader van de waterbergingsproblemen (in 1998 was er enorme wateroverlast) is de gehele Hunze opnieuw in de aandacht gekomen. Langs de tientallen kilometers lange rivier richting Zuid-Drenthe vindt de laatste jaren ‘renaturering’ plaats en herstel van het oude tracé. De ooit slingerende rivier was door de opkomst van intensieve landbouw uitgegraven tot een grote rechte beek om het water van de landbouw af te voeren. “Door dat rechte kanaal, werd het water nergens tegengehouden en stroomde het in een keer weg richting Groningen waar het nergens naartoe kon. Toen werd duidelijk dat de waterberging aangepakt moest worden en haakten ook de provincies en de waterschappen aan”, vertelt Uko Vegter van het Drentse Landschap.

↓ Zicht vanaf de Borgsloot op Ruischerbrug in 1910. Op de voorgrond de Middelberterpoldermolen, langs het Kerkpad naar Middelbert. Tussen Damsterdiep en Eemskanaal ver op de achtergrond molen Koveltimp, in 1867 gebouwd, gesloopt in 1950. [GA]

↓↓ Stromennen in Middelbert [collectie familie Ritsema]

↓ ‘Berend en Ali’ [fotoboek Ali Knollema]

↓ Varkensslacht [collectie familie Ritsema]

↓↓ Boerderij van Wobbe en Hindrikje Knollema [fotoboek Ali Knollema]

6. LANGZAAM LANDSCHAP: DE DORPEN ENGELBERT, MIDDELBERT, EUVELGUNNE EN ROODEHAAN NA 1900

‘Dat was wat, dan ging je ‘n dag naor stad!’, aldus Grietje van der Tuuk-Schnuck in het interview uit februari 2020. De mentale afstand tot Groningen is zeker tot de introductie van de auto, groot geweest. De dorpen leefden in hun eigen wereld, en waren over de weg lastig bereikbaar. In 1874 werd de modderweg door de dorpen vervangen door een grintweg – een hele verbetering. In 1926 werd de Woortmansdijk verhard.
Hoe Euvelgunne ingeklemd raakte in een industriezone is in de vorige paragraaf verteld, voor Engelbert, Middelbert en Roodehaan was de situatie anders. De dorpsbewoners vormen tot op de dag van vandaag sterke eigen gemeenschappen, maar hebben ook van oudsher een sterke verbinding met de stad. J.A. Feith schreef in 1870 al over de melkknechten en melkmeiden met hun jukken met melkemmers die hij aantrof op een wandeling vanuit de Steentilpoort, op de landwegen nabij de huidige Finse haven. Grietje van der Tuuk leende ons een foto van haar grootouders, die vanuit Engelbert rond 1920 te voet over het kerkpad naar de markt in Groningen liepen om eieren te verkopen. Het is een prachtig beeld, een wereld die we ons niet meer kunnen voorstellen. Ook de foto van de Borgsloot richting Ruischerbrug met de twee verdwenen molens toont een veranderde wereld.

Toch was de modernisering in de landbouw op dat moment al volop gestart. De Landbouwvereniging Middelbert werd opgericht in 1891 en de Landbouwvereeniging Euvelgunne en omstreken in 1896. Het boerenleven was arbeidsintensief en niet altijd lucratief, zeker op de veenachtige bodem waren opbrengsten lastig te realiseren. Tijdens de crisis in de jaren dertig werd tarwesteun en roggesteun verstrekt, in 1937 werd collectief het veenkoloniale bouwplan afgesproken voor de gronden van Engelbert en Middelbert, met een hoofdrol voor fabrieksaardappelen in plaats van consumptieaardappelen.

Jan Kruijer vertelt: ‘Tot ongeveer 1970 werden de fabrieksaardappelen nog voor een deel per schip naar de fabriek vervoerd (o.a. naar de fabrieken Woudbloem en Scholten in Foxhol). De knecht op de foto op p. 44 is Molema. Het gezin Molema lag in de winter met hun woonboot in de woonschepenhaven nabij Oosterhoogebrug en ging in de zomer met de boot op het Slochterdiep liggen, en in de omgeving op het land aan het werk. Aan de zuidkant van het diep lagen dan van Ruischerbrug tot Slochteren vele woonboten aangemeerd. In mijn jeugd, daar vanaf 1946, was het Slochterdiep nog een belangrijk vervoerstraject van en naar de stad. Ook was er toen nog een Snikkedienst voor vervoer van allerlei zaken. Pas in 1953 werd de weg aan de noordzijde verhard tot een smalle betonweg. Alle materiaal daarvoor werd per schip aangevoerd en het beton met molens, staande op een praam, met mankracht gemaakt en de weg gestort.
De grondsoort aan de Middelberterweg, Engelbert en Westerbroek heet darg, en bestaat uit een laag riet en zeggeveen van soms wel 4 m. dik met daaronder zand. Het land werd tot ver na 1950 met de hand gedraineerd. Op 60 tot 80 cm. Trof ik dan vaak oude rietwortels en ruskepollen aan. Als we pech hadden een boomstam van meestal een berk, vaak met de witte bast nog in tact. Die moest je dan eerst uitgraven om verder te kunnen.’

Boeren deden al vroeg aan verbrede landbouw: zo begon de vader van Ali Knollema een handel in veevoer, waarbij hij lijnkoeken uit het schip kocht om die in stukjes te hakken en te verkopen.

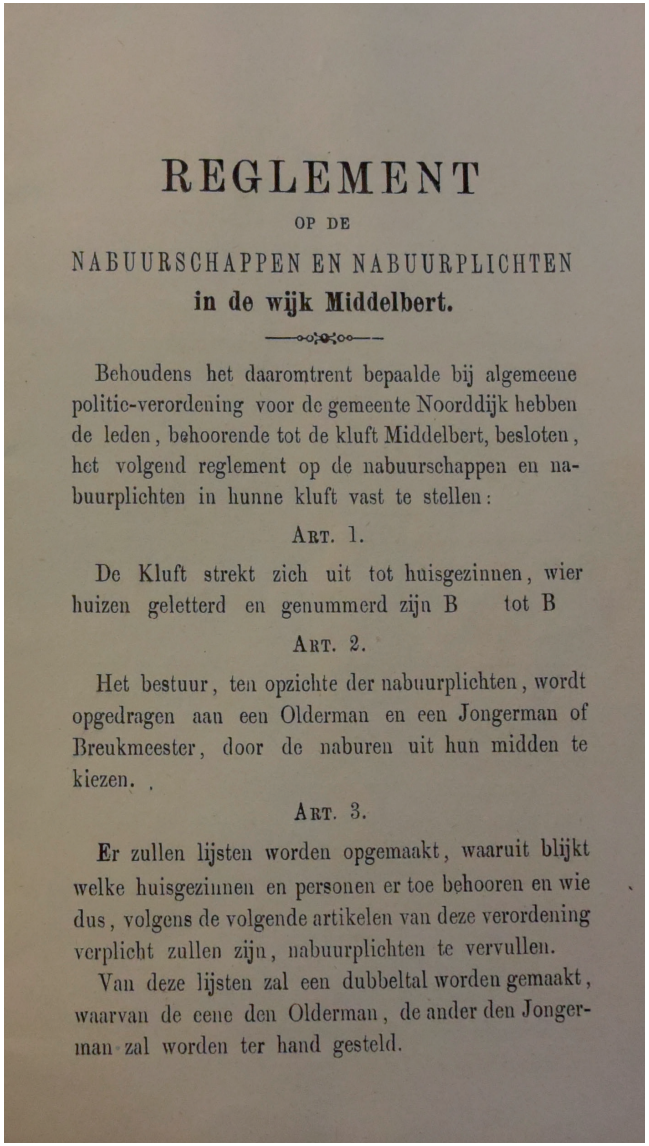
↓ Engelberter boerderij [Gids Engelbert, ca. 1930]

Samen stonden de boeren sterker, en samen richtten zij de Boerenleenbank Middelbert op, in 1911. Oprichters waren deels nog altijd bekende namen: Marema, Kruijer, Meyer, Post, Knollema, Van Loenen en Weender. Het leven in de dorpen was in hoge mate autarkisch, dat wil zeggen: met eigen moestuin, eigen vlees, eigen eieren, eigen timmerwerk. De familie Ritsema gaf ons een foto van de varkenslacht, de slachter werd wel ingehuurd, waarna er bloedworst werd gemaakt, de spek tien dagen in ‘t zout werd gelegd en rolpens en leverworst in de voorraad werden gelegd.

Dat ‘samen’ is hier geen loze kreet die je tegenwoordig zo vaak hoort. Een van onze mooiste vondsten in de Groninger Archieven is een klein gedrukt boekje, het Reglement op de nabuurschappen en nabuurplichten in de wijk Middelbert uit 1888. Het bevat de regels voor het wederzijds verlenen van

↓ Reglement op de nabuurschappen en nabuurplichten in de wijk Middelbert, 1888. [GA]

↓ Vader van Jan Kruijer met knecht Molema aan de schaft, 1920. [Collectie Jan Kruijer]

REGLEMENT

OP DE

NABUURSCHAPPEN EN NABUURPLICHTEN

in de wijk Middelbert.

Behoudens het daaromtrent bepaalde bij algemeene politie-verordening voor de gemeente Noorddijk hebben de leden, behoorende tot de kluft Middelbert, besloten, het volgend reglement op de nabuurschappen en nabuurplichten in hunne kluft vast te stellen:

ART. 1.

De Kluft strekt zich uit tot huisgezinnen, wier huizen geletterd en genummerd zijn B tot B

ART. 2.

Het bestuur, ten opzichte der nabuurplichten, wordt opgedragen aan een Olderman en een Jongerman of Breukmeester, door de naburen uit hun midden te kiezen.

ART. 3.

Er zullen lijsten worden opgemaakt, waaruit blijkt welke huisgezinnen en personen er toe behooren en wie dus, volgens de volgende artikelen van deze verordening verplicht zullen zijn, nabuurplichten te vervullen.

Van deze lijsten zal een dubbeltal worden gemaakt, waarvan de eene den Olderman, de ander den Jongerman zal worden ter hand gesteld.

hulp en ondersteuning in ziekte, nood, en dood. De regels golden voor mannen en vrouwen boven de 20 jaar en gaan over hoe te handelen bij waken, baren, begraven, het luiden van de klok en jeugdzorg. Wie niet meedeed, verspeelde het recht op zorg. ‘Hem, die zich daaraan onttrekt, zullen ook geen nabuurdiensten bewezen worden.’
De kluft (buurtschap) Middelbert had twee leiders, een olderman: K.R. Velthuis en een jongerman: J. Hofstee. En (dit rapport wordt geschreven tijdens de Corona-crisis): ‘In geval van besmettelijke ziekte is niemand verplicht den zieke bijstand te verleenen.’ Veel buurtschappen kwamen in de loop van de 19e eeuw te vervallen, nadat hun taken grotendeels door gemeenten werden overgenomen. Maar de traditie van burenhulp bleef bestaan.

Een ander opvallend element in de dorpsgemeenschappen van Engelbert, Middelbert, Euvelgunne en Roodehaan is de afwezigheid van standsverschil. Jan Kruijer gaf ons een foto waarop zijn vader en diens knecht te zien zijn, broederlijk aan de schaft op de dissel. Knechten woonden in het boerengezin als een gezinslid, van slapen op stal zoals op het Hogeland gebruikelijk was, was hier geen sprake. Het heeft te maken met dat Drentse element, immers in Drenthe was de samenleving in sterke mate georganiseerd vanuit de dorpen en rondom de essen. Men had elkaar nodig, rijk of arm. Grietje van der Tuuk vertelde hoe haar nicht verkering kreeg met een jongen van Ruyscherbrug. Die verbaasde zich: op de dorpsfeesten omdat iedereen door elkaar zat. Het was niet: de boeren bij de boeren, de middenstanders bij de middenstanders en de arbeiders bij de arbeiders. Kruijger, Van der Tuuk, Hollema, Ritsema: dit onderzoek liet zien hoe opvallend vaak dezelfde familienamen terugkomen, hoe sterk de lange lijnen zijn, tot aan vandaag.

↓ Het stoomgemaal ‘De Borg’, 1925. [GA]
↓↓ Knipsel met het bijschrift: ‘Schepen zeilen hooger dan de weg! De Borgsloot te Harkstede geeft ons dit beeld. Men ziet, hoe hachelijk het is! Eén forsche stoot of golf - en de bekisting heeft het zwaar te verduren. En als eenmaal de weg onderloopt.....!’ 1929 [GA]

↓ Nieuwsblad van het Noorden, 12 december 1929
↓↓ Windmolens [uit de collectie van G. van der Tuuk-Schnuck]

Het bleef nat...

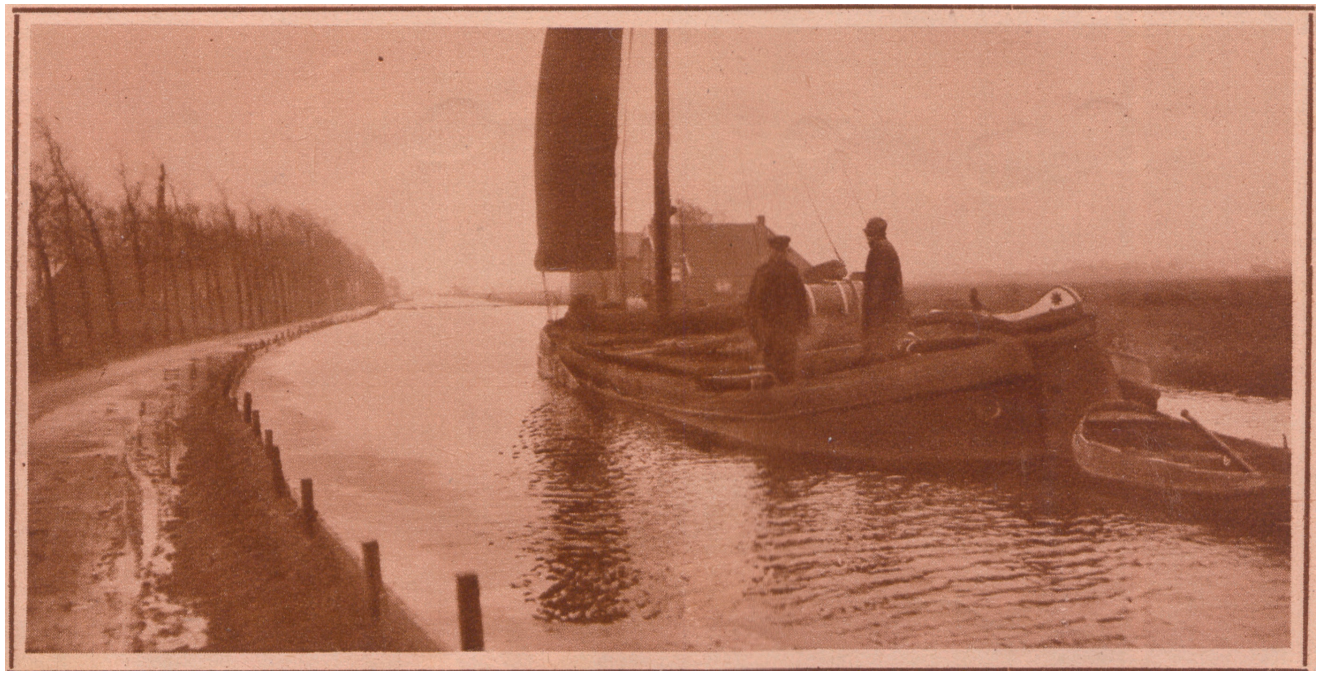
Net als in de oude tijden bleef wateroverlast een thema. Hier het hoge water in december 1929, ondanks het stoomgemaal uit 1910 werd in de Borgsloot bij Klein Harkstede het stoomgemaal 'De Borg' (vanaf 1945 elektrisch aangedreven) ter vervanging van een aantal windmolens en een schutsluis. In 1962 werd de loop hier iets naar het westen verlegd en in 1980 werd het nieuwe motorgemaal 'De Borg' gebouwd. De onderbemaling van het land met kleinere windmolens is een lange traditie in deze veenpolders. Met de aanleg van de A7 in 1973 liet men het grondwaterpeil met 1 meter zakken, en toen hoefde de onderbemaling niet meer.

Hooge Waterstand.

Uit Ruischerbrug wordt ons gemeld:
Tengevolge van den hoogen waterstand is de Borgsloot buiten hare oevers getreden, zoodat het water op enkele plaatsen over den daarnaast gelegen Harkstederweg loopt. Door het aanbrengen van een bekisting is men bezig het water in zijn loop te stuiten.

↓ De spoorlijn door Engelbert met de Engelberterplas, ca. 1940 [topotijdreis.nl]

↓ De aankomst van de eerste trein op station Engelbert tijdens de opening van de Woldjerspoorweg, foto van P.B. Kramer, 1929 [GA]
↓↓ Woldjersspoorbrug over Winschoterdiep, ca. 1930-1940. [GA]
↓↓↓ Woonzorgappartementen Engelstede, gebouwd op het talud van de Woldjerspoordijk. [SHM]

↓ Ingebruikname van de vijf meterhoge springtoren bij de Engelberterplas, 1935. [GA]
↓↓ Engelberterplas, foto van Douma/Boersma, 1983 [GA]

Engelbert vooruit! Een spoorlijn en dorpsinitiatief voor een natuurbad in 1930

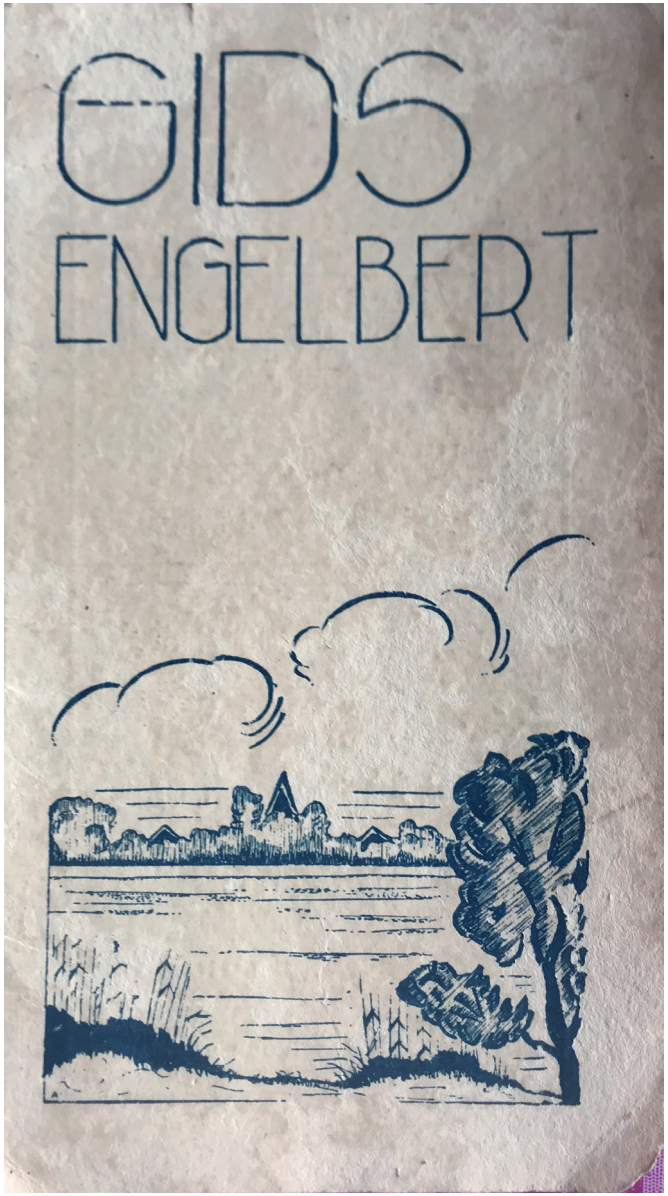
Met de voltooiing van de aanleg van de Woldjerspoorlijn in de jaren 1927 tot 1929 kreeg de ontwikkeling van Engelbert een flinke economische stimulans. De lijn, bedoeld voor zandwinningstransporten en enig personenvervoer, verbond Groningen met Delfzijl via Engelbert, Harkstede-Scharmer, Kolham, Slochteren, Schildwolde-Hellum, Siddeburen, Tjuchem-Meedhuizen en Weiwerd. Voor de aanleg van de spoordijk, nodig in het drassige gebied, werd een deel van de zandrug, waarop de kern van Engelbert was ontstaan, afgegraven. Engelbert zag kansen. Met behulp van de burgemeester van Noorddijk werd een N.V. opgericht om de plas van de Woldjerspoorlijn te kopen en zo een 'ontspanningsoord vooral voor Groningers' te stichten. Zo ontstond het natuurbad van Engelbert, een grote langgerekte plas met helder water met zomerhuisjes rondom (noordwestzijde) en voorzien van kleedcabines en een bijzondere spring/duiktoren uit 1935. In een mooi promotieboekje van de Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer en Dorpsbelangen (VVVD) wordt Engelbert als het middelpunt van het noorden gepresenteerd, bereikbaar over de weg en per kano. 'Een vriendelijk dorp op 8 km van Groningen met een natuurbad, een springtoren en zomerhuisjes.' 'Vriendschap en eenvoudig natuurgenot, een vriendelijk woord en een welkomstgroet.' De VVVD plaatst bankjes en maakt kleine parkjes. Het promotieboekje laat met de advertenties ook schitterend zien hoeveel middenstanders en ambachtslieden en bedrijven het dorp telde.
Voor de aanleg van de Woldjerspoorlijn moest de oude pastorie van Engelbert die in het begin van het tracé aan het begin van de Woldjerspoorweg lag, wijken; een nieuwe werd hier tegenover gebouwd (Woldjerspoorweg nr. 1). En net als bij de spoorlijn Meppel-Groningen en later de snelweg A7 werden bij de aanleg van de spoorlijn oude routes doorsneden, zoals het kerkpad van Engelbert.
In 1942 werd de lijn door de Duitse bezetter buiten gebruik gesteld. Het stationsgebouw is in gebruik geweest als dubbel woonhuis. Achter de Woldjerspoorweg ligt een nieuw multifunctioneel dorpscentrum met daarachter de sportvelden en de ijsbaan. Een deel van het voormalige tracé en de hoge dijk is nog goed herkenbaar.

Op de website Verhalen van Groningen is het verhaal van smid Klaas van der Tuuk te vinden, die in 1932 werd geboren in Noorddijk. Na de lagere school en de ambachtsschool in Groningen stuurde zijn vader hem naar een smederij in Engelbert om daar onbezoldigd het vak te leren. Daar hadden ze weinig machines en gereedschap. Soms moesten ze het gereedschap eerst zelf maken voordat ze konden beginnen. Op zaterdagochtend kreeg Klaas les van een hoefsmid op de ambachtsschool in Groningen. Toen hij zijn diploma's had, kon Van der Tuuk zich als zelfstandige vestigen. Hij ging in 1961 naar Feerwerd, en werd daar de nieuwe smid. Het leven van Van der Tuuk laat zien wat de moderne tijd liet veranderen, in Feerwerd net als in Engelbert. Toen de tractoren in opmars kwamen, moesten de landbouwwerktuigen hierop aangepast worden. En op het moment dat mensen op brommers gingen rondrijden, repareerde Van der Tuuk die ook. Evenals fietsen en kachels. Kleinere koeien kregen melkmachines waar melkwagentjes voor moesten komen en hij legde ook melkleidingen op de stal aan. Daarom noemde hij zijn smederij later met een duur woord landbouwmechanisatiebedrijf.

↓ Promotieboekje van de Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer en Dorpsbelangen Engelbert, ca. 1930. [Collectie Ali Knollema]

WELKOM LEZER!

Waarom is deze gids geschreven?
Om vrienden te trekken en bekendheid te geven.
Om 't ideale levensgenot en levensblijheid van onze dorpsgenooten en vreemdelingen te vermeerderen en te waardeeren.
Wij streven naar gemeenschappelijke natuurschoonheid.
Wij hebben begeerte aan vriendschap en rein, eenvoudig natuurgenot.
Getuige onze badinrichting met haar bekoorlijke plantsoenen en omgeving.
Getuige onze dorpsparkjes en rustbanken.
Doch we geven ook gaarne een vriendelijk woord en welkomstgroet.
Welkom dan — Gij vreemden!
Welkom — Gij natuurliefhebbers van elken leeftijd, rang of stand.
Voor U allen is in ons dorp te genieten.
Het landgewas, het vee, enz. biedt U volop hun bekoorlijkheden.
Voor natuurvrienden zijn er tal van geheimen te bemerken en te bewonderen.
Voor de vragers zijn wel vriendelijke antwoorders — en voor kooplustigen zijn wel gewillige leveranciers te vinden.
Welkom is onze leus. Mag onze gids U welkom zijn!
Op aanvrage wordt ze U gratis en franco toegezonden. A. F.

Het Bestuur V. v. V. en D.
W. Knollema
A. Folkers
R. Tamminga
P. Timmer.
W. de Witt.

4

Aan de Woortmansdijk.

Schilderachtige erfjes

5

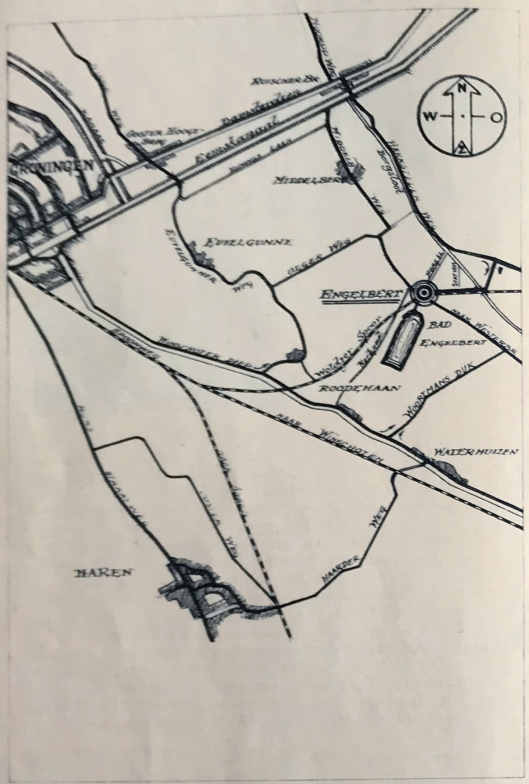
Een dorado voor de visschers

Eén der pittoreske huisjes aan de plas

In den cirkel: Eén der mooie wandellaantjes bij de plas.

Boven: Speelterrein achter de zomerhuisjes

Rechts: Ook aan de kampeerders is gedacht

ENGELBERT IS TE BEREIKEN:

Vanuit Groningen:

I VIA Oosterh. brug; Euvelgunne; Olgerweg; Engelbert.
II VIA Ruischerbrug; Middelbert; Engelbert.
III VIA Ruischenbrug; Harksteder weg; Stationsweg. Engelbert.
IV VIA Winschoterdiep; Oud-Roodehaan; Olgerweg Engelbert.
V VIA Winschoterdiep; Woortmansdijk; Engelbert.
VI Een mooie route is over Haren; Waterhuizen; Woortmansdijk; Engelbert.
VII PER KANO via Eemskanaal of Damsterdiep tot Ruischerbrug, verder Borgsloot tot Engelbert.

12

CAFÉ „SPOORZICHT"
D. TUINEMA - ENGELBERT - TEL. 19
Volledige vergunning. Onmiddellijk bij Station en Bad.
SPORT- en KAMPEERTERREIN.
Ruime vergaderzalen — Prima consumptie.

D. v. d. TUUK
ENGELBERT
Aangewezen adres voor zuivelproducten - slagroom - boter - kaas - melk - pap en eieren.

F. OOSTING
ENGELBERT
Brood-, koek- en banketbakkerij.
SPECIALITEIT in: Hoog bekroonde — Beschuit. —

10

↓ Engelberterplas gezien vanuit het oosten, foto van Douma/Boersma, 1983 [GA]

↓ Ingang van het natuurbad en de naastgelegen camping, foto van Douma/Boersma, 1983 [GA]

↓ ‘Sprookjesachtig mooi is de weg over Roodehaan’ [Gids Engelbert, ca. 1930]

↓ Oude Roodehaansterweg 19, het voorhuis van boerderij Landzicht, foto door Douma/Boersma, 1983. De boerderij staat al genoemd op kaarten uit de negentiende eeuw, maar is afgebroken tijdens de uitbreiding van de stortplaats aan het Winschoterdiep omstreeks 2005. [GA]

↓ Grootouders van Grietje van der Tuur gaan te voet naar de stad om eieren te verkopen. [Collectie van G. van der Tuuk-Schnuck]

↓ Alle en Annie Ritsema trouwde in 1940, maar maakte deze trouwfoto in 1945. [Collectie van familie Ritsema]

↓ De kerk van Middelbert tijdens de inundatie (onderwaterzetten met het oog op landsverdediging) in oktober 1944. [GA]

↓↓ Het witte boererij-achtige gebouw van de Henke Velthuisstichting [Collectie familie Ritsema]

Middelbert: de vooruitgang gaat met sprongen

Ook in Middelbert ging de vooruitgang met sprongen. Het beeld van de grootouders van Grietje van der Tuuk die te voet naar de stad gingen om hun eieren te verkopen (zie vorige pagina) veranderde na 1945 gaandeweg in een steeds welvarender samenleving met auto's, nutsvoorzieningen en vrije tijd. Op de foto daarnaast zijn Alle en Annie Ritsema te zien die getrouwd waren in 1940, maar de foto pas in 1945 konden maken.

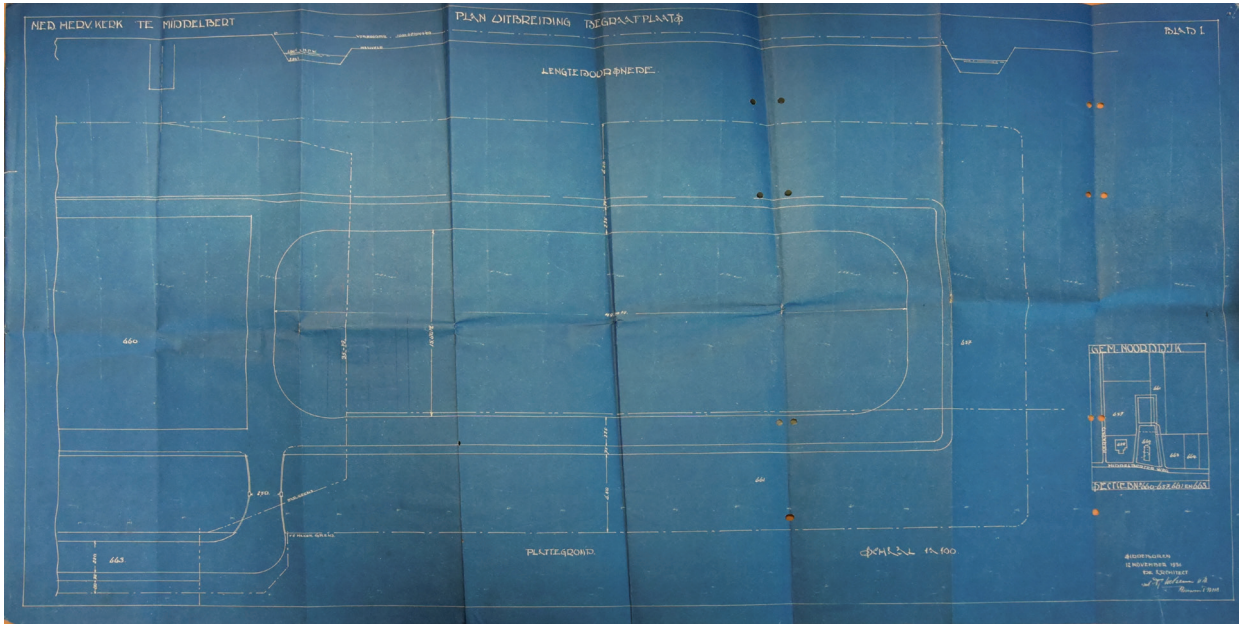
Een bijzondere vondst uit de Groninger Archieven is de tekening voor de uitbreiding van de begraafplaats bij de Sint Maartenskerk van Middelbert, uit 1931 op de volgende pagina. En de familie Ritsema stuurde ons een foto van het woongebouw van de Henke Velthuisstichting, een (gesloopt) tehuis voor alleenstaanden en hulpbehoevenden uit Middelbert, gefinancierd uit de nalatenschap van de familie Henke Velthuis. Op de verjaardagen van meneer en mevrouw Henke Velthuis moest er een feest worden georganiseerd; nog altijd wordt het dorpsfeest van de MEERdorpen uit deze pot betaald. Door de bewoners worden dan praalwagens gemaakt en in een optocht met de kinderen erop door het dorp gereden.

In september 1944 leek de bevrijding van Nederland dichtbij. Helaas stokte de opmars van de bevrijders en de Duitsers lieten hun aanwezigheid vanaf die tijd nadrukkelijk blijken. Het noorden van Nederland werd in staat van verdediging gebracht. Dit dacht de bezetter te bereiken door een waterlinie te vormen. Vanaf 20 september 1944 werd het gebied tussen het Eemskanaal en het Damsterdiep door het inlaten van zeewater onder water gezet. Er werden op diverse plaatsen dijken doorgestoken (door arbeiders van OT, Organisation Todt). Op 28 september diende alle mannen tussen 15 en 60 jaar zich voor deze organisatie te melden voor het uitvoeren van graafwerkzaamheden: het aanleggen van stellingen, het graven van tankgrachten en het opbreken van wegen. Op 7 oktober werd het gebied uitgebreid met een strook langs het zuiden van het Eemskanaal. In totaal kwam 10.000 hectare land blank te staan. Tijdens de vorst veranderde het gebied in een grote ijsvlakte. De fotocollectie van het Waterschap Noorderzijlvest in de Groninger Archieven bewaart een foto van de kerk van Middelbert tijdens de inundatie in oktober 1944.

↓ Tekening betreffende de uitbreiding van het kerkhof van Middelbert, 1931. [GA]

↓ Hervormde Kerk in Middelbert, foto door Veldman, 1933-1937 [GA]

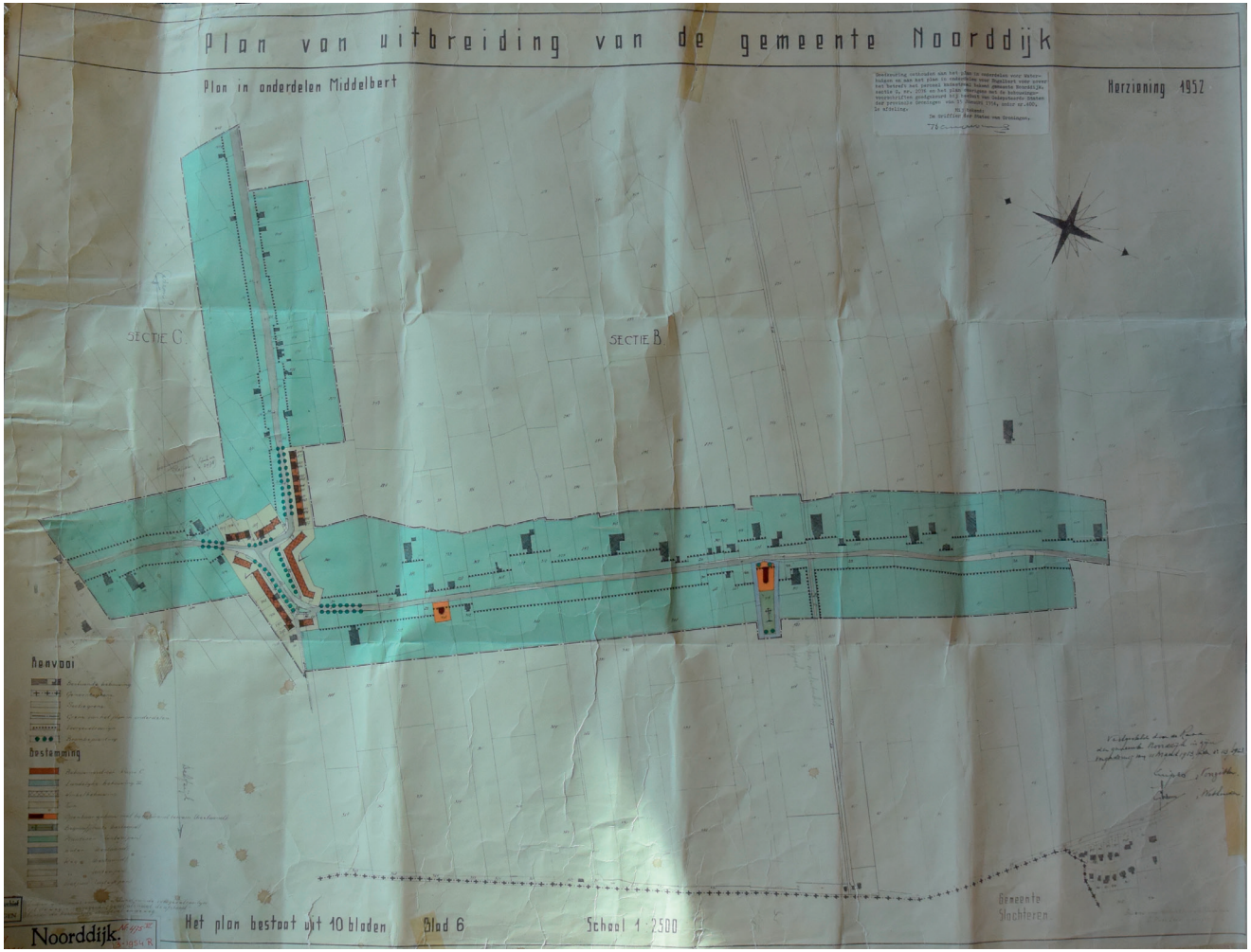
↓ Dorpsuitbreiding in Middelbert, voltooid in 1955, op de kruising van de Olgerweg en de Engelberterweg. [SHM]

↓↓ De ‘brink’ met brede bermen en boomaanplant bij deze dorpsuitbreiding. [GM]

↓ Plan van uitbreiding voor het dorp Middelbert, 1954. [GA]

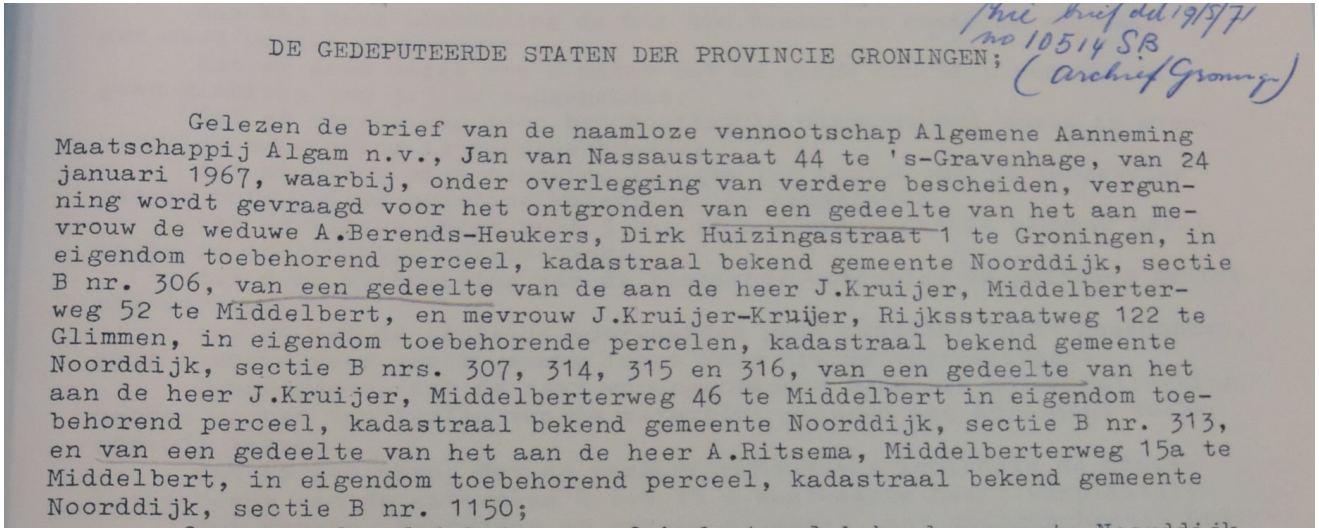

↓ Stukken betreffende de ontgronding ten behoeve van zandwinning te Middelbert, 1958-1969 [GA]

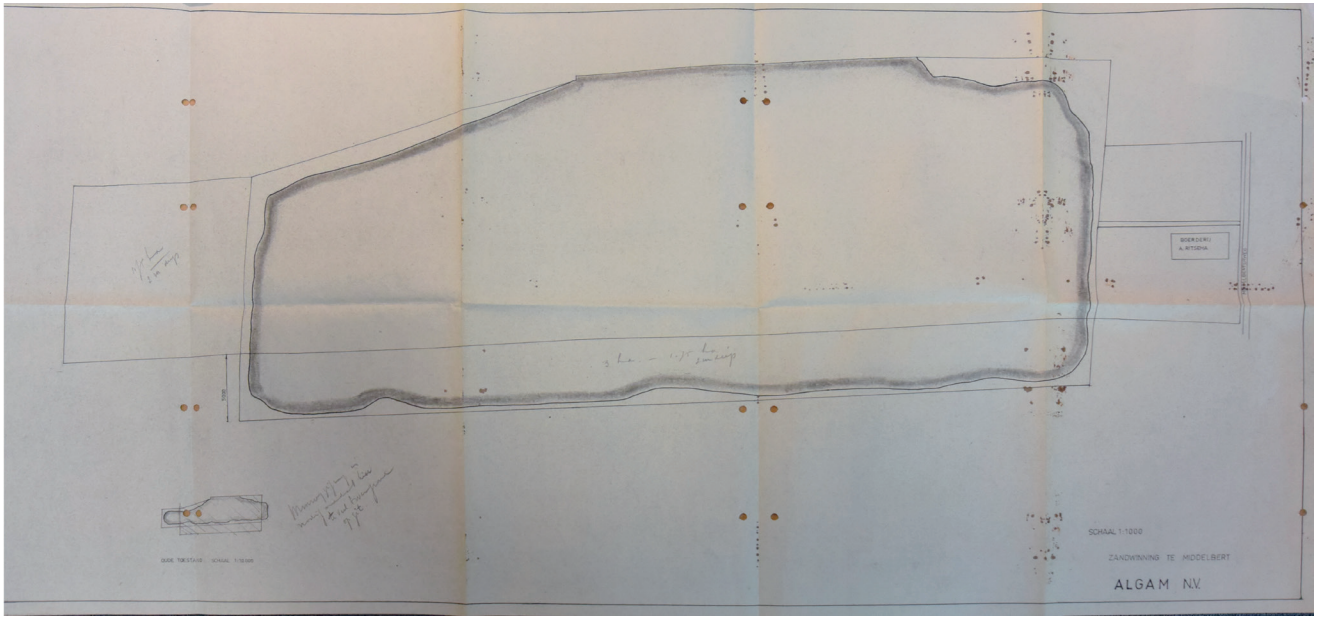
Ten zuiden van de kern van Middelbert nabij de kruising van de Engelberterweg en de Olgerweg werden nieuwe woningen gebouwd. In de Groninger Archieven wordt het uitbreidingsplan bewaard (zie vorige pagina). Aan de noordwest en noordzijde van een centrale groenstrook met boombeplanting werd in 1955 een complex van 12 bejaardenwoningen en een wijkpost van het Groene kruis met twee dienstwoningen gerealiseerd door gemeentearchitect G.H. de Kiviet. Er ontstond een soort Drentse 'brink', met later nog een toevoeging van vrijstaande enkele en dubbele woonhuizen. Het geheel in combinatie met het ontworpen groen vormt een cultuurhistorisch waardevolle stedenbouwkundige structuur als voorbeeld van een dorps uitbreidingsplan uit de jaren '50 van de 20ste eeuw en is als zodanig door de gemeente Groningen gewaardeerd in de cultuurhistorische waardenkaart. Ten westen van de 'brink' aan weerszijden van de Olgerweg werden in de periode 1967-1971 stroken nieuwbouwwoningen gerealiseerd, 3 blokjes van 4 aan de noordzijde en blokjes van 2 aan de zuidzijde.

Na de oorlog was er zand nodig voor woningbouw en industrie. In de Groninger Archieven vonden we de stukken voor de ontgronding ten behoeve van zandwinning te Middelbert, met tekening uit 1958-1969. In diezelfde jaren werd de ruilverkaveling Harkstede voorbereid. Jan Kruijer en Henk Ritsema vertellen dat het om samenvoeging van percelen en drainage ging. Gerende kavels werden rechtgetrokken, een efficientieslag voor de landbouw met de Borgsloot en Woortmansdijk als grens. De ruilverkaveling hing samen met de aanleg van de A7 die in 1973 werd geopend en als compensatie ook later natuurgebied Roegwold opleverde.

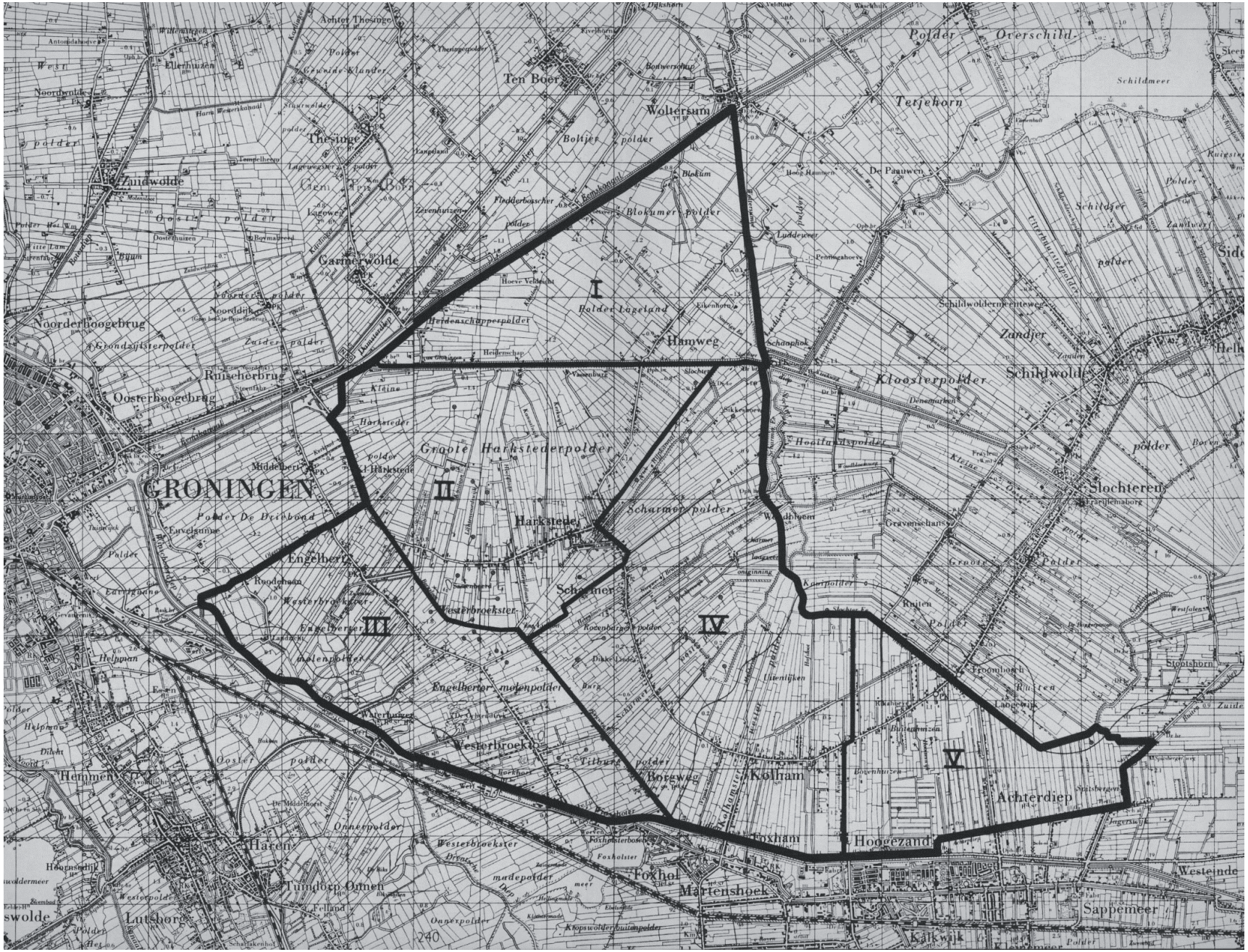

DE GEDEPUTEERDE STATEN DER PROVINCIE GRONINGEN;

Gelezen de brief van de naamloze vennootschap Algemene Aanneming Maatschappij Algam n.v., Jan van Nassaustraat 44 te 's-Gravenhage, van 24 januari 1967, waarbij, onder overlegging van verdere bescheiden, vergunning wordt gevraagd voor het ontgronden van een gedeelte van het aan mevrouw de weduwe A.Berends-Heukers, Dirk Huizingastraat 1 te Groningen, in eigendom toebehorend perceel, kadastraal bekend gemeente Noorddijk, sectie B nr. 306, van een gedeelte van de aan de heer J.Kruijer, Middelberterweg 52 te Middelbert, en mevrouw J.Kruijer-Kruijer, Rijksstraatweg 122 te Glimmen, in eigendom toebehorende percelen, kadastraal bekend gemeente Noorddijk, sectie B nrs. 307, 314, 315 en 316, van een gedeelte van het aan de heer J.Kruijer, Middelberterweg 46 te Middelbert in eigendom toebehorend perceel, kadastraal bekend gemeente Noorddijk, sectie B nr. 313, en van een gedeelte van het aan de heer A.Ritsema, Middelberterweg 15a te Middelbert, in eigendom toebehorend perceel, kadastraal bekend gemeente Noorddijk, sectie B nr. 1150;

↓ Ruilverkaveling Harkstede, 1970-1980, in samenhang met A7 (geopend 1973) [Bibliotheek Universiteit Wageningen]

↓ ‘Boeren blij het bos in’ [De Telegraaf, 10 maart 1990]

Henk Ritsema en Jan Kruijer kijken de kat niet meer uit de boom

De Groningse akkerbouwers Henk Ritsema en Jan Kruijer wachten niet af tot zij bankroet zijn door de lage graanprijzen. Maandag beginnen zij met de aanplant van een populierenbos op hun land.

Het heeft veel voeten in de aarde gehad voordat de twee buurlieden daartoe besloten, want van boer naar bosbouwer gebeurt onder dwang van de omstandigheden en doet dus veel pijn in het hart. Tussen het dorpje Middelbert en de stad Groningen zal nu snel een bos verrijzen van omtrent honderd hectare, dat binnen 25 jaar ook weer gekapt zal worden voor de houtverkoop.

Gebruik makend van de premies voor braaklegging en voor bebossing hebben Ritsema en Kruijer hun bedrijf en inkomen hiermee wel veilig gesteld.

Dit jaar nog zal naar verwachting 1500 hectare graanland in Groningen en Drenthe met snelgroeiend bos worden beplant. Maar dan ligt daar ook tienduizend hectare landbouwgrond in de braaklegging. Want waar Den Haag bosbouw als alternatief voor de boeren bevordert, houden provincies en gemeenten die nog tegen.

BOEREN BLIJ HET BOS IN

door KAREL PASSIER

■ Jan Kruije en Henk Ritsema bij jonge populieren d hun bos van toekomst zij

Niets is erger dan braakligging van grond

Foto's: JOOP FENSTRA

■ **Ing. W. Burghgraef van de Heidemij geeft boeren voorlichting over de bosbouw: „Provincie en gemeenten tonen weerstand tegen het planten van produktiebossen.”**

GRONINGEN/DEN HAAG, zaterdag

Deze week reden Henk Ritsema en Jan Kruijer uit het Groningse Middelbert met hun trekker mee in de protest-acties, uit solidariteit met wanhopige collega's. Nu volgende week het werk op het land hervat zal moeten worden, delen Ritsema en Kruijer de bezorgdheid over te lage graanprijzen niet langer. Zij gaan populieren planten voor de verkoop op langere termijn.

„Voor een echte boer is niets erger dan braaklegging van zijn land, ook al krijgt hij daarvoor een rijkspremie,” peinst Ritsema hardop. Zijn buurman beaamt het: „Als leiding,” zeggen de twee boeren aan de keukentafel tevreden. Op zijn kantoor schetst Burghgraef eerst hoe erg de graanboeren de laatste jaren hebben ingeteerd op hun ver-

Aardenne, oud-minister van Economische Zaken, dit probleem over. Hij is thans voorzitter van de Stichting Bos en Hout, waarin overheid en bedrijfsleven de bosbouw en houtproduktie trachten te bevorderen. Een vervolgfunktie, want toen drs. Van Aardenne in 1989 Economische Zaken deed, kreeg hij te maken met het Meerjarenplan Bosbouw dat door de Tweede Kamer werd aangenomen. „Er moest volgens dit plan 20.000 hectare produktiebos bijkomen, maar vanwege de opgelopen achterstand kan daarvan helaas 12,000 hectare in deze eeuw niet meer gerealiseerd worden,” zegt hij somber. „En inderdaad werken de lagere overheden zoals provincies en gemeenten het Haagse beleid tegen. Weide- en akkergrond omzetten in bospercelen blijkt voor ambtenaren gevoelsmatig even moeilijk als voor boeren. We beseffen nu dat we de provincie in moeten om voorlichting te geven, en zullen dat spoedig gaan doen,” zegt de heer Van Aardenne.

Het krijgsplan ligt klaar: door meer produktiebos in eigen land wordt ook het tropisch regenwoud behoed. Naast hun produktie heeft een snelgroeiend bos grote waarde voor recreatie, landschap en natuur. „Tevens nog voor het milieu,” haast drs. Van Aardenne zich eraan toe te voegen. „Bossen verwerken op een natuurlijke manier de CO2-uitstoot, die wij met technische middelen niet kunnen opvangen.” Richting regering will hij voorts nog even kwijt dat er na het Meerjarenplan Bosbouw nooit een uitvoeringsplan is gekomen. „Zo halen we de achterstand nooit in,” smeert hij.

Vorige week kwam op een studiedag van de Stichting Bos en Hout ook mr. F. Andriessen, vice-voorzitter van de EG, vertellen dat de bosbouw een gemeenschappelijke aanpak krijgt en dat er geld voor beschikbaar is. „Het kan in voorkomende gevallen een degelijk alternatief bieden voor de huidige problemen in de graanproduktie,” stelde hij vast.

Ritsema en Kruijer uit het kleine Groningse Middelbert zijn los hiervan tot hetzelf inzicht gekomen. 'Goh, Rit ma, dat jij bos gaat plante zeiden de boeren een h jaartje geleden wat laatdu kend tegen mij. De lant weken word ik dikwijls beld dat ze meer informa willen. Ze willen met de ontwikkelingen van de lan tijd de kat niet langer me uit de boom kijken. D vraag ik ze: 'Mag je van gemeenschap verlangen ze tot in het oneindige verlies van je werk bijt taalt?'

Ik heb mij intuss ingeprent dat produktiebos feite meerjarige en wèl win gevende akkerbouw is,” Henk Ritsema.

■ Het echtpaar Knollema laat na bijna 30 jaar de supermarkt in Engelbert voor wat 'ie is. © Ida F. Mulde

Boodschappen en af en toe een praatje

GRONINGEN – De familie Knollema houdt ermee op. Nadat ze bijna dertig jaar de laatst overgebleven supermarkt in Engelbert gerund heeft, draagt ze het werk over aan de familie Huttinga. "We hebben de knoop doorgehakt. We konden gebruik maken van een soort vut-regeling voor kleine zelfstandigen. Over twee jaar kog dat misschien niet meer. Ook mijn vrouw wilde na dertig jaar winkel en het opvoeden van drie kinderen wel eens vrije tijd", zegt de 56-jarige Ali Knollema over hun beslissing.

Knollema nam op 1 februari 1965 de winkel over van een vriend van zijn vader. Deze had acht dochters en geen opvolger. Knollema had zijn onderwijsakte al gehaald – zijn ouders wilden dat hij onderwijzer werd – en daarna haalde hij de benodigde papieren om kruidenier te worden. "Toen ik begon waren er vier kruideniers in het dorp. En nog een paard en wagen met boodschappen. De andere drie hielden ermee op, omdat ze te oud werden."

"Ik heb altijd omzetstijging gehad, tot vijf jaar geleden. Het dorp begon toen te vergrijzen en er kwamen veel tweeverdieners wonen. Zij nemen vaak boodschappen mee uit de stad. Ze komen bij ons voor de vergeten boodschappen, maar daar kan een winkel niet van leven." Knollema kan dan ook niet voorspellen hoe de winkel met een nieuwe eigenaar zal lopen. "Je kunt de ruimte wel verkopen, maar de klant niet."

Het is in elk geval een goede zaak dat de laatste supermarkt niet verdwijnt, vindt Knollema. "Dat zou heel jammer zijn. Vooral voor ouderen want die zijn niet zo mobiel als jongeren. Ik bezorg boodschappen nog thuis en drink hier en daar een kopje koffie, want ouderen hebben vaak behoefte aan een praatje. Je hebt toch een bepaalde binding met je klanten.

De winkel is een echt trefpunt in Engelbert. Mensen gaan er niet alleen naartoe om boodschappen te doen, maar ook om elkaar te ontmoeten. Ze wisselen nieuwtjes uit e praten bij. En dat kan ook i een dorp. "Bij een winkel in d stad moet omzet gedraai worden. Hier is ook tijd o een gesprekje met de klante te voeren."

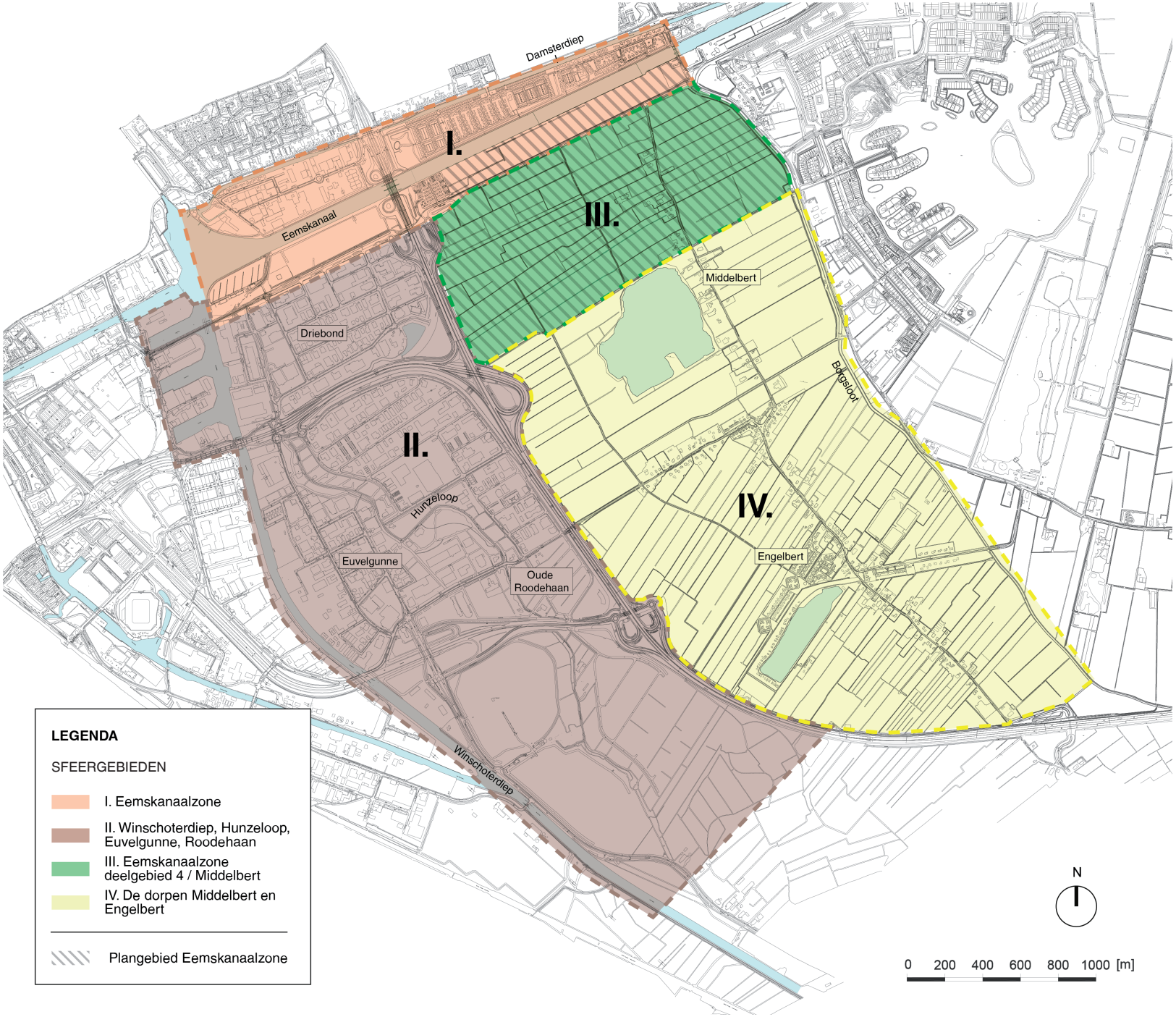
Knollema zal zich eind de cember, wanneer hij de winke overdraagt, nog meer dan n het geval is op het vrijwilli gerswerk storten. Hij is onde meer actief in de kerk, d Stichting Welzijn en het mei-comité. Ook organiseer hij bijvoorbeeld vakantie-acti viteiten voor kinderen en re een voor bejaarden. "Vier an dere functies in het veren gingsleven heb ik inmiddel afgestoten. Nu heb ik mee tijd over voor de rest."

Een artikel uit de Telegraaf van 1990 toont ons de jonge Kruijer en Ritsema, onder de titel 'Boeren blij het bos in'. Er was in die tijd een overproductie van granen, en de Europese Unie besloot tot subsidie voor het inplanten van populier, fijnspar en wilg. Agrariers moesten dat 25 jaar laten staan, daarna kon het worden geoogst voor houtproductie. 'Met weinig doen kon je meer verdienen dan met akkerbouw', zo vertellen Kruijer en Ritsema. 'We waren allebei 50 jaar, en hebben ons toegelegd op andere werkzaamheden. Het was een hele stap, vooral in het licht van de familiegeneraties, maar het was de goede beslissing.' Tegenwoordig zijn veel gronden in Middelbert en Engelbert in handen van projectontwikkelaars, de planvorming voor Meerstad loopt immers al bijna twintig jaar.

Tot slot Ali Knollema aan het woord, in 1994: 'Toen ik met de supermarkt in Engelbert begon in 1965 waren er nog vier kruideniers in Engelbert, en een paard en wagen met boodschappen. De andere drie hielden er mee op, ze werden te oud. Ik heb altijd omzetstijging gehad, tot ongeveer 1988, het dorp begon toen te vergrijzen en er kwamen veel tweeverdieners wonen die boodschappen meenamen uit de stad. Ik bezorg boodschappen nog thuis en maak een praatje.' Met de komst van de winkels in Meerstad ontstaan dichter bij de MEERdorpen weer middenstandsvoorzieningen.

En zo komt er een einde aan het historische ontwikkelingsverhaal van de MEERdorpen. Er valt natuurlijk nog veel meer te vertellen, dit verhaal vormt in grote lijnen door de tijd de basis voor het vervolg van dit rapport. Ons onderzoek op de pagina's hierna gaat verder met een ruimtelijke analyse waarin vier deelgebieden worden ontleed op hun cultuurhistorische en ruimtelijke kwaliteiten. Daarbij benoemen we de kernwaarden per gebied en de ontwerpthema's (landschappelijk, stedenbouwkundig, architectonisch en immaterieel). Het onderzoek wordt afgesloten met een waarderingskaart van het hele gebied met daarop de belangrijkste dragers van de identiteit en eigenheid. Zo kan dit rapport meehelpen om de nieuwe uitbreiding van de Eemskanaalzone deelgebied 4 te laten aansluiten bij het landschap en de mensen. Veranderen en toch jezelf blijven, daar gaat het om.

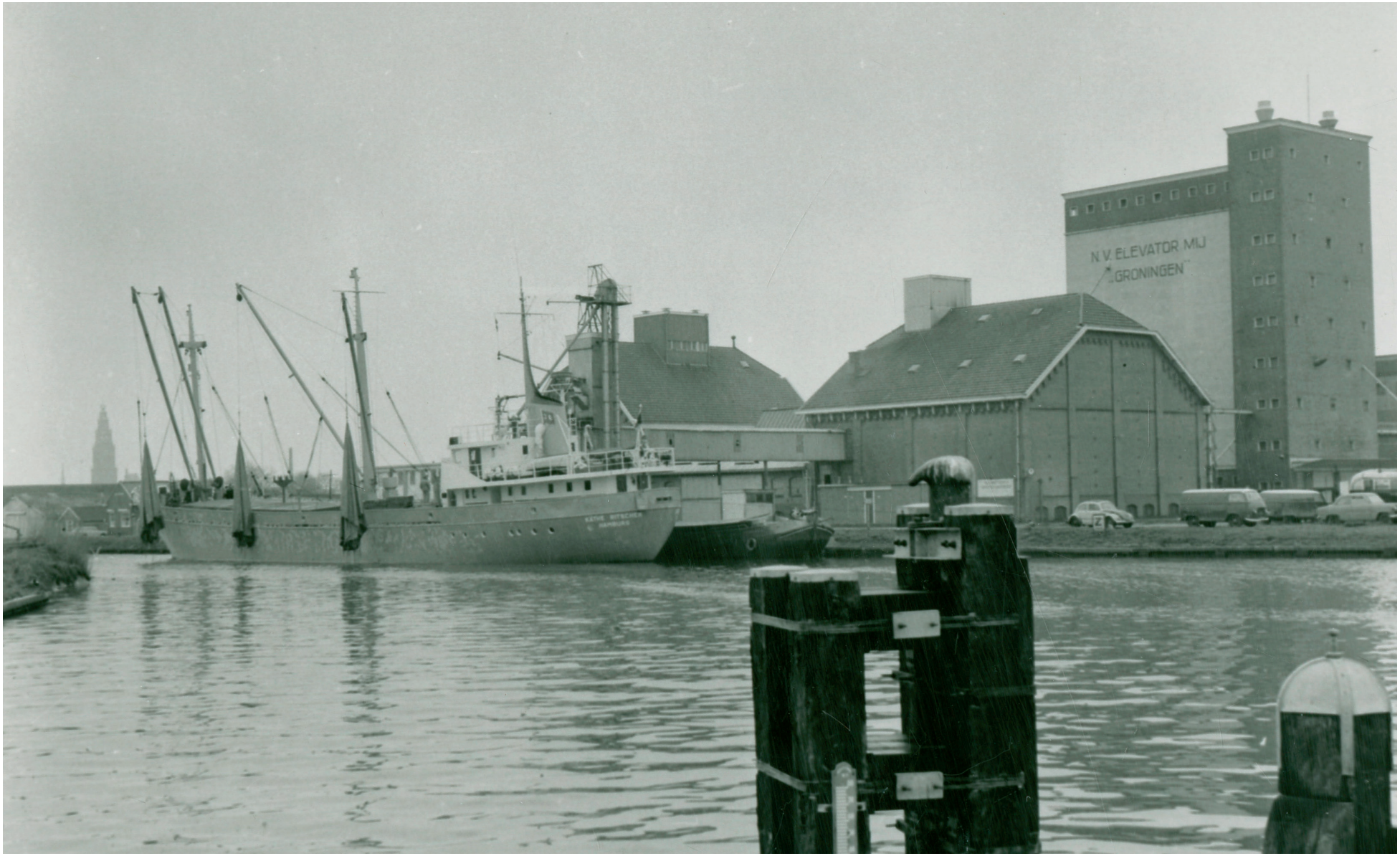

Damsterdiep
I.
III.
Eemskanaal
Middelbert
Driebond
Bolgslootje
II.
IV.
Hunzeloop
Euvelgunne
Oude Roodehaan
Engelbert
Winschoterdiep
LEGENDA
SFEERGEBIEDEN
I. Eemskanaalzone
II. Winschoterdiep, Hunzeloop, Euvelgunne, Roodehaan
III. Eemskanaalzone deelgebied 4 / Middelbert
IV. De dorpen Middelbert en Engelbert
Plangebied Eemskanaalzone
N
0 200 400 600 800 1000 [m]

H2. VIER SFEERGEBIEDEN

Bij de ruimtelijk-historische analyse maken we een onderscheid tussen vier sfeergebieden. Gebieden I en II liggen langs de lange lijnen van het Eemskanaal, het Damsterdiep, het Winschoterdiep en de A7 en vormen het snelle landschap op de rand van stad en land. Gebieden III en IV betreffen het veenpolderlandschap rond de dorpen Middelbert, Engelbert en Roodehaan, het langzame landschap. Samen vormen gebieden I en III deelgebied 4 van de Eemskanaalzone, het ontwikkelingsgebied tussen Meerstad en Groningen.

In dit hoofdstuk duiden we de kenmerkende structuren, objecten en sferen van elk gebied. Dit wordt geïllustreerd met historische en recente foto's en oude kaarten. In een analysetekening zijn historische patronen en elementen op de huidige situatie geprojecteerd. Ten slotte vatten we voor ieder gebied de fysieke en immateriële erfenissen en ruimtelijke dragers in een paletkaart.

↓ Elevator Maatschappij aan het Eemskanaal, persfotobureau D. van der Veen, 1968. [GA]

SFEERGEBIED I: EEMSKANAALZONE

↓ Entree tot het gebied vanuit het westen (Groningen): deSontbrug over het (nieuwe) Winschoterdiep ter hoogte van de Scandinavische havens. Links het Eemskanaal. [GM, 2019]

↓↓ Driebondsweg gezien richting het westen, met rechts het slibdepot en daarachter, onzichtbaar vanaf de weg, het Eemskanaal. Links de polders van Middelbert. [GM, 2019]

↓ Noordoever van het Eemskanaal ter hoogte van de Driebondsbrug (N46) met het roeierspad. [GM, 2016]

↓↓ Woonschepenhaven langs de zuidoever van het Eemskanaal op de hoek met het Winschoterdiep, met op de achtergrond de Tasmantoren op de noordoever, z.j. [noorderbreedte.nl]

Het eerste deelgebied dat wij in dit onderzoek onderscheiden ligt tussen het Eemskanaal en de Driebondsweg, in het verlengde van het centrum van Groningen. Dit gebied is onderdeel van het snelle landschap van het Eemskanaal. De stedelijke invloed is groot, door de vaarweg en aangrenzende industrie. Het gebied ten oosten van de N46 is aangewezen als onderdeel van het ontwikkelingsgebied Eemskanaalzone.

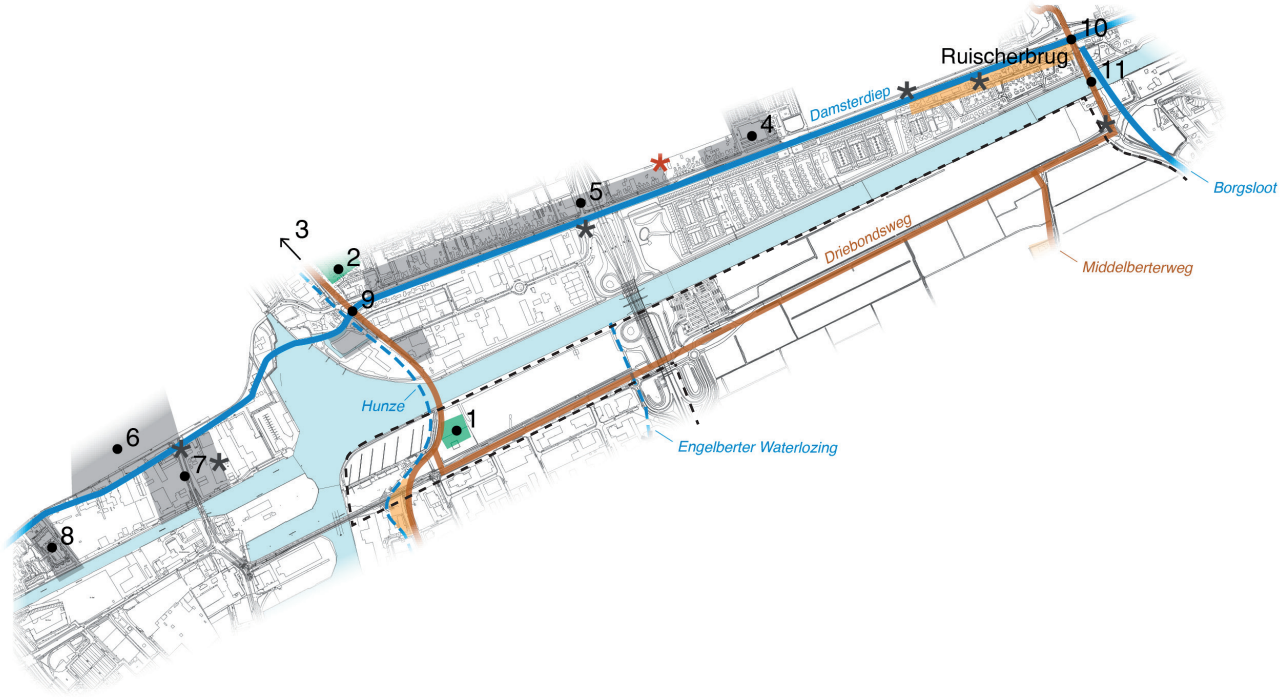

Historie/Ontwikkelingen in hoofdlijnen

Rond 900 begonnen lokale boeren dit gebied te ontginnen en groeven lange sloten vanaf de Borgsloot en de Hunze. Het veen klinkte in en de wateroverlast nam toe (zie episode 2). Het graven van het Damsterdiep zorgde voor verbetering. Haaks op dit kanaal lag een landweg naar de kerspels Middelbert en Engelbert in het zuiden (13e eeuw) en de waterlozingen van de omliggende polders. Ter hoogte van de Hunze lagen verschillende buitenhuizen en boerderijen. Zo werd in ca. 1585 de boerderij Villa Nuova gebouwd net ten zuiden van het Damsterdiep en ten noorden van het kanaal lag de statige boerderij Leeuwenburg. Rond 1650 werd een trekschuitdienst tussen Groningen en Delfzijl gesticht.

In de tweede helft van de 19e eeuw groeide vanaf de stad Groningen een industrielint langs het kanaal, met onder andere de Noord-Nederlandse Oliefabriek (later EMG), een pannenbakkerij en meerdere zaagmolens. Ten zuiden van de waterweg werd rond 1850 de Driebondsweg aangelegd en in 1876 werd het Eemskanaal, een brede waterweg bijna evenwijdig aan het Damsterdiep, voltooid. Het kanaal fungeerde als afwatering naar de Dollard en als moderne scheepsvaartverbinding met Delfzijl. In 1953 werd het Eemskanaal verbreed, waarvoor een aantal bruggen en het sluishuis van Garmerwolde werden afgebroken.

Legenda

- historische wegen en routes
- historische waterstructuur
- verdwenen waterstructuur
- dorpslinten en boerderijen
- industrie
- buitenplaatsen en kastelen
- verdwenen water- en windmolens
- verdwenen stoomgemalen

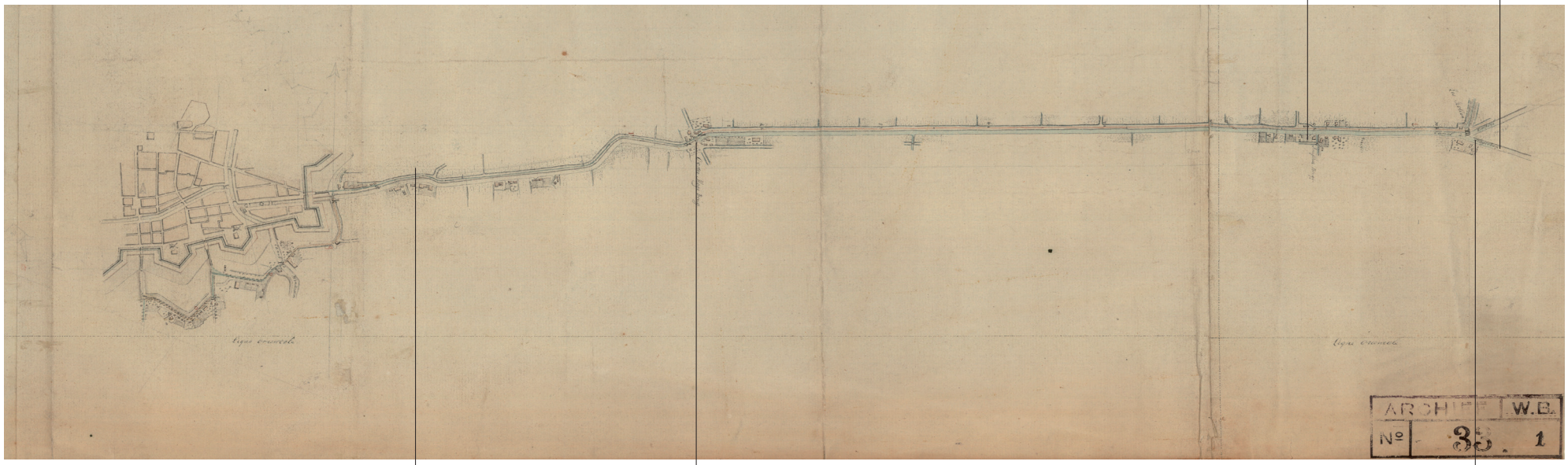
1. Villa Nuova
2. Buitenhuis Welgelegen (begin 19e eeuw)
3. Boerderij Leeuwenburg
4. Steenfabriek
5. Pannenbakkerij
6. Openbaar Slachthuis
7. Noord-Nederlandsche Oliefabriek (later EMG)
8. Houtzagerij

Bruggen

9. Oosterhoogebrug
10. Ruischerbrug
11. Borgbrug

- - - - ontwikkelingsgebied Eemskanaalzone

↓ Franse kaart van het Damsterdiep vanaf de vestingwallen van de stad Groningen tot de Slochtersluis. Deze water- en landverbinding was onderdeel van de *Route impériale 19* of *De Paris à Groningue et à la mer,* een route van Parijs tot Delfzijl (de zee) dat per decreet van de Franse keizer werd opgesteld in 1811. De kaart dateert uit 1810-1814. [GA]

Schilderij van H.W. Mesdag van het familiehuis van zijn vrouw Sientje van Houten aan het Damsterdiep 215 (ongeveer ter hoogte van de EMG fabriek), gemaakt tijdens hun verloving, 1854-1856. Het huis staat nog en is een gemeentelijk monument. [GA]

De Oosterhoogebrug over het Damsterdiep, 1850-1860. [GA]

Het sluishuis bij Garmerwolde omstreeks 1900, afgebroken bij de verbreding van het Eemskanaal in 1964.

↓ Van links naar rechts: Eemskanaal, dorpslint Ruischerbrug, Damsterdiep. Aan de horizon de skyline van Groningen, met aan de rechteroever van het Damsterdiep de schoorstenen van de pannenbakkerij en de steenfabriek, ca. 1900. Coll. T. Dijkhuis, [plannen.groningen.nl]

↓ Dit hoofdrioolgemaal aan de Damsterdiep staat nog steeds aan het gedempte deel van het kanaal, ontworpen door S.J. Bouma, 1927 [GA]

PALET
- Snelle landschappen
- Langzame landschappen

RUIMTELIJKE DRAGERS
- Water
- Wegen

Turfkanaal Schuitendiep
(vanaf vijftiende eeuw)

Damsterdiep ‘verdubbelt’ met
aanleg Eemskanaal
(1866-1876)

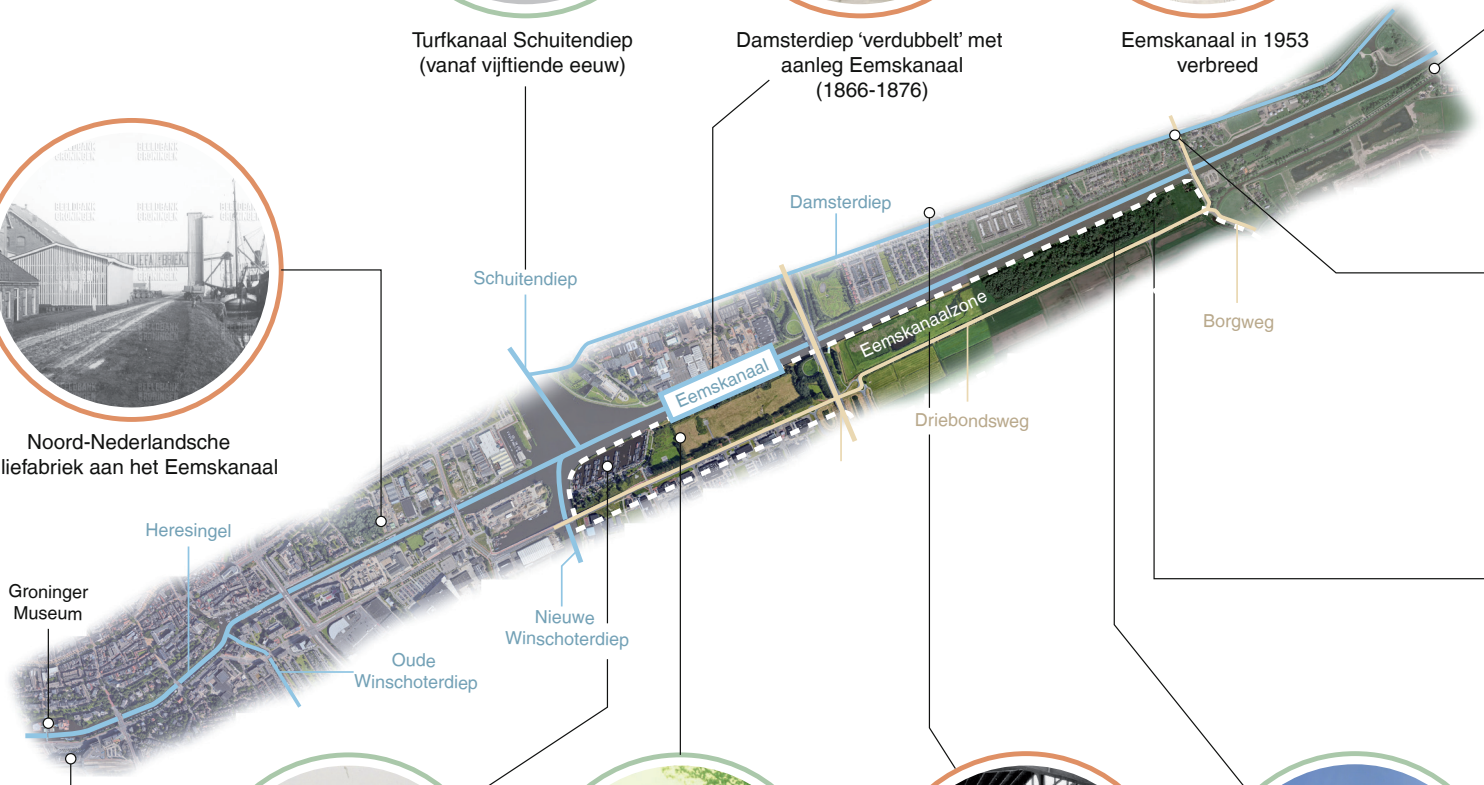
Eemskanaal in 1953
verbreed

bruggen afgebroken,
het kanaal wordt
harde grens

Sluishuis Gamerswolde,
afgebroken in 1953

Noord-Nederlandsche
Oliefabriek aan het Eemskanaal

Industrialisatie langs Eemskanaal
(foto: Ruischerbrug over Damsterdiep

Woonschepenhaven
in 1942

Villa Nuova,
gesloopt in 1971.

AdCo Keramische Fabriek

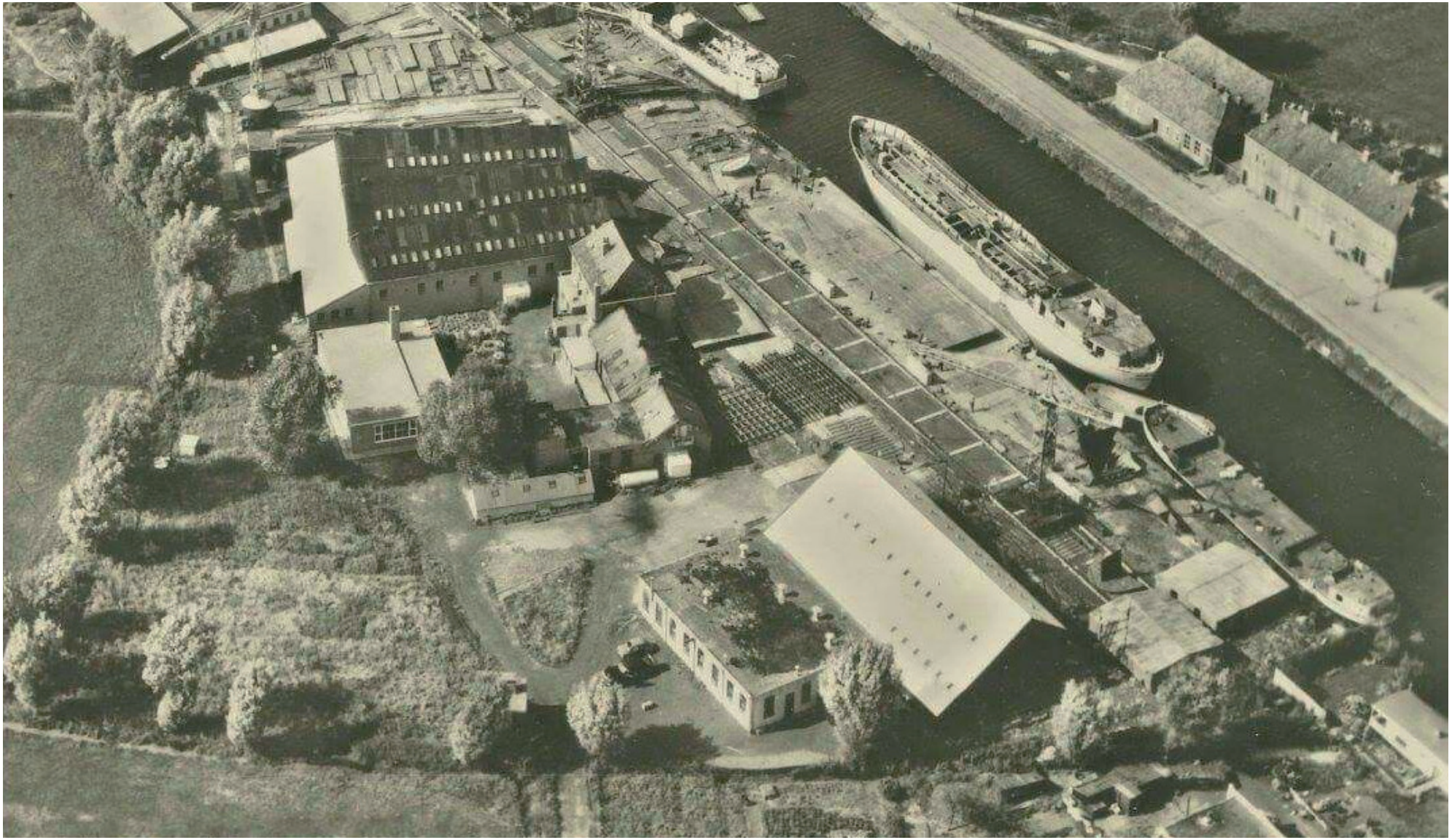

Bosrijke en groene oevers
van het Eemskanaal

Slibdepots tussen
Driebondsweg enEemskanaal

↓ Drie Scheepswerven aan het Oude Winschoterdiep. Boven de Noord Nederlandse Scheepswerven NV, in het midden Scheepsbouw Unie NV en onder de Scheepswerf ‘Gideon’ NV, 1948. [pinterest.com]

SFEERGEBIED II: WINSCHOTERDIEP, HUNZELOOP, EUVELGUNNE, ROODEHAAN

↓ De westoever van het Winschoterdiep, net ten noorden van het viaduct onder de Europaweg [GM, 2019]

↓↓ De Finse Haven, de meeste zuidelijke haven van de Scandinavische Havens. [GM, 2017]

↓ De Hammerfestweg op het bedrijventerrein Eemsport met op de horizon de bomen langs het Hunzedal [GM, 2016]

↓ De Euvelgunnerweg, met rechts een oude boerderij. Aan weerszijde van het dal liggen bedrijventerreinen. [GM, 2015]

Tussen de N7 en het Winschoterdiep liggen de bedrijventerreinen Euvelgunne, Eemspoort en Driebond. Het snelle en langzame landschap liggen zij aan zij: de bedrijventerreinen en havens worden onderbroken door de oude structuur en groene enclave van het Hunzedal.

Historie/Ontwikkelingen in hoofdlijnen

Euvelgunne kent, vanwege de kleilaag die door Hunze is afgezet, vanouds een ander grondgebruik (hooi- en weilanden) dan de natte polders rond Engelbert en Middelbert. In de 13e eeuw werden ten zuiden van de stad Groningen verschillende kloosters en burchten gesticht, zoals Groenenburg op de plek van de huidige Finse Haven en het klooster Essen onder Helpman. In de 14e en 15e eeuw werden de waterverbindingsroutes van de Hunze en Drentse Aa uitgebreid met gegraven kanalen, waaronder het Schuitendiep (later Winschoterdiep). In Euvelgunne en langs het Winschoterdiep lagen buitenhuizen en statige boerderijen, zoals huize Delmina ter hoogte van de Woortmansdijk (afgebroken in 1839), Rustlust, Landlust en Groenenstein boven Essen en het buitenhuis Zandvoort aan het Winschoterdiep net ten zuiden van het huidige stadion Euroborg. Langs de Oude Hunze lagen de boerderijen van Euvelgunne en Roodehaan en in de 19e eeuw zien we op kaarten ook een schooltje. Kerkgangers uit deze dorpen liepen via het Kerkpad naar Middelbert en Engelbert. Op de oevers van het Winschoterdiep verrijzen in de loop van de 19e eeuw grote zagerijen, scheepswerven en een elektriciteitscentrale waarvoor geen plek was in de stad. Ten westen van het kanaal komen de spoorwegen naar Winschoten en Assen te liggen. In 1953 wordt het Winschoterdiep verbreed en met een nieuwe tak naar het oosten verplaatst. Samen met de aanleg van de ringweg in de tweede helft van de twintigste eeuw leidt dit tot een snelle verstedelijking van het gebied tussen het oude en het nieuwe Winschoterdiep. Grote fabrieken, bedrijfspanden, een hal voor de veemarkt en de Scandinavische Havens worden aangelegd. Alleen de weilanden langs de Euvelgunnerweg blijven door de inzet van boer Thies Dijkhuis achter, als kronkelend, groen lint (de Hunzeloop) te midden van het orthogonale grid van de bedrijventerreinen.

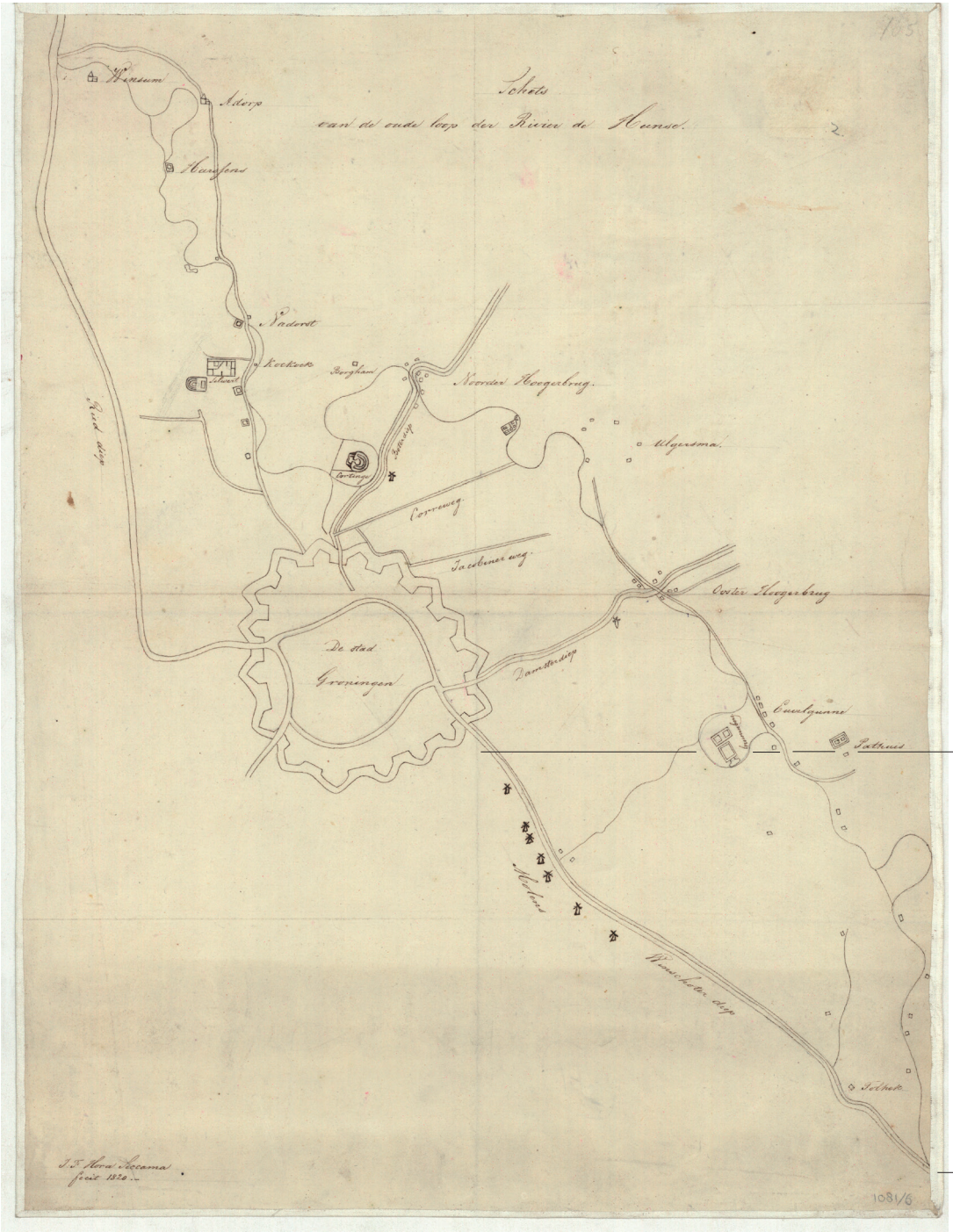
↓ Ruimtelijke erfenissen en verdwenen elementen rond Euvelgunne, Roodehaan en het Winschoterdiep

Legenda

- historische wegen en routes
- verdwenen paden en routes
- spoorlijnen
- verdwenen spoorlijn
- historische waterstructuur
- verdwenen waterstructuur
- verdwenen dijken
- dorpslinten en boerderijen
- industrie
- buitenplaatsen en kastelen
- verdwenen wind- en watermolens

1. Villa Nuova
2. Kasteel Gronenburg
3. Buitenplaats Steenvoort
4. Buitenplaats Zandvoort
5. Buitenplaats Groenestein
6. Helpmancentrale
7. Stoomhoutzagerij Gideon
8. Scheepswerven
9. Tolhuis
10. Tolhuis

← Kaart van Groningen en Euvelgunne (rechtsonderin), Hora Siccama, ca. 1820. [GA]

De Ellensmolen buiten het Klein Poortje aan het Winschoterdiep, 1775-1825. [GA]

Prent van het gezicht op Waterhuizen aan het Winschoterdiep met zeilschepen en andere boten, D.J. Postma, 1838. [GA]

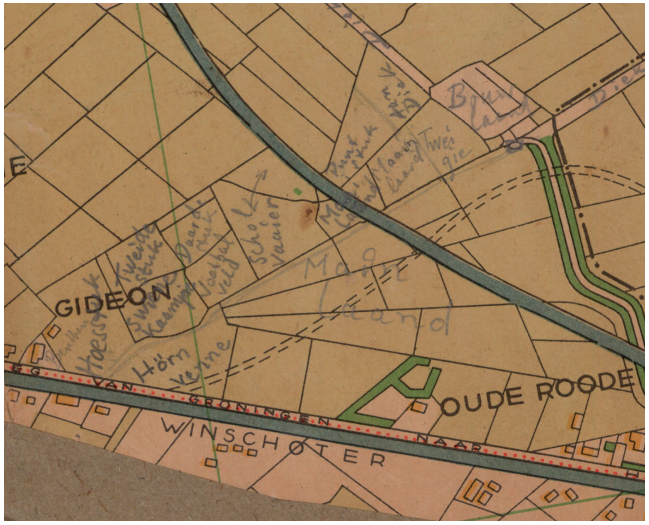
↓ De Groninger Archieven bewaren kaarten waarop zogenaamde veldnamen zijn aangegeven door veldnamendeskundige van de Groninger Universiteit Jan Wieringa. Een unieke bron om de oude namen van percelen en routes in een zo veranderd gebied te achterhalen. Twee uitsnedes uit de kaart zijn rechts op de pagina uitvergroot, 1935-1950. [GA]

1

2

PALET
- Snelle landschappen
- Langzame landschappen

RUIMTELIJKE DRAGERS
- Water
- Wegen
- Spoorwegen

Schaatsen op Winschoterdiep
ca. 1860

Kasteel Gronenburg
(afgebroken ca. 1580)

Hunzeloop als groene enclave
tussen bedrijventerreinen

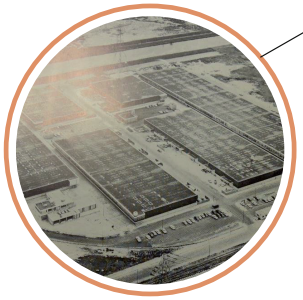
Schuitendiep gegraven voor
afvoer van Drents turf
(begin 15e eeuw)

Scheepswerven in buurtschap Gideon,
o.a. Drewes (1899), Wilmink (1900)
en Gideon (1917)

Winschoterdiep wordt verhuisd
naar het oosten (1953)

Groothandelscentrum
Groningen (ca. 1970)

Eind jaren 60 van 19e eeuw
spoorlijnen naar Assen en Winschoten

**Trekschuit over Winschoterdiep
(met links het tolhek)**

Industrie langs het Winschoterdiep
(foto: Kistenfabriek Gideon)

↓ Het ‘hoogholtje’ over de Borgsloot bij Klein Harkstede ter hoogte van het Kerkpad. De kerkgangers uit Klein Harkstede gingen via deze brug over het Kerkpad naar de kerk in Middelbert, ca. 1898-1904. [GA]

SFEERGEBIED III: EEMSKANAALZONE
DEELGEBIED 4 / MIDDELBERT

↓ Zicht naar het zuiden vanaf de Driebondsweg. [GM, 2019]
↓↓ Zicht vanaf het noordelijk deel van de Middelberterweg op het westen, met rechts verscholen tussen het groepje bomen de boerderij Middelberterweg 6 en op de achtergrond de stad Groningen. [GM, 2016]

↓ Zicht op de Middelberterplas (deels verscholen achter de bomen) vanaf het dorpslint van Middelbert. [GM, 2019]
↓ Links de kerk en rechts de bijbehorende pastorie van Middelbert. [GM, 2015]

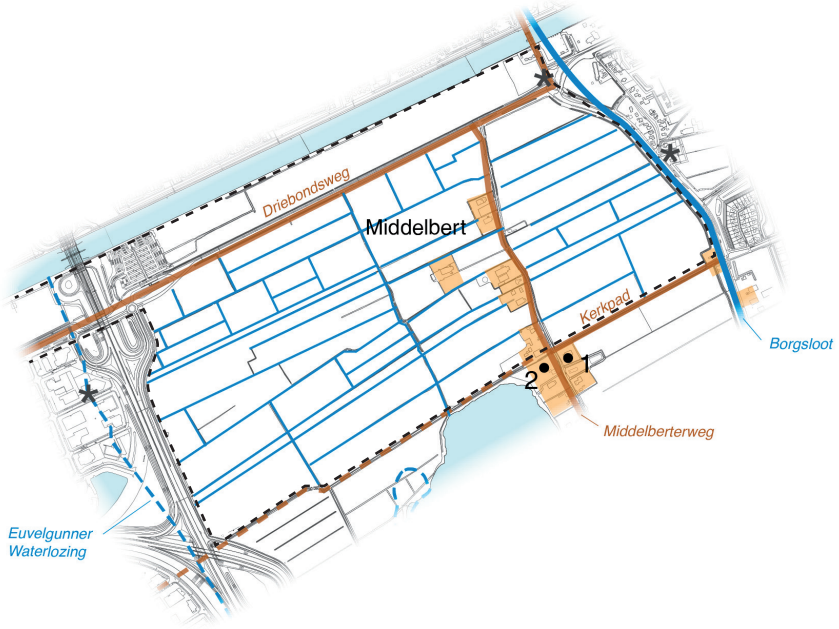

Het gebied tussen de Driebondsweg en de Middelberterplas is onderdeel van het ontwikkelingsgebied Eemskanaalzone. In het oosten wordt het gebied begrensd door de Borgsloot, in het westen door de N46. In tegenstelling tot het gebied langs het Eemskanaal en het Winschoterdiep is dit een overwegend langzaam landschap, waar de historische dorp- en polderstructuur relatief onveranderd is gebleven. Het is meer dorps dan stads en er is een sterke relatie tussen het dorpslint en de omliggende polders. De bebouwing is beperkt tot het dorpslint langs de Middelberterweg, waar boerenerven en open zicht op het land elkaar afwisselen.

Ontwikkelingen in hoofdlijnen

In 1323 wordt voor het eerst het kerspel (kerkgemeente) Middelbert vermeld en eeuwenlang ligt het streekdorp te midden van de open polders ten zuidoosten van Groningen. Op kaarten uit de negentiende eeuw zien we in de Noorder Middelberterpolder (het gebied ten noorden van het Kerkpad) 3 á 4 boerderijen. In de negentiende en twintigste eeuw groeit dit aantal tot een lint van erven en boerderijen aan de westzijde van de Middelberterweg. Ongeveer op de plek van de huidige Middelberterplas lagen twee wielen. In 1959 wordt een deel van het land van boer Ritsema (Middelberterweg 42) ontgrond ten behoeve van zandwinning door het bedrijf C.V. Algam uit Emmen, waarna de Middelberterplas ontstaat. Omstreeks 1990 wordt, gedwongen door de lage graanprijzen en gesteund door premies voor braaklegging en bebossing, een aantal polderkavels beplant met houtproductiebossen. Deze zijn inmiddels weer gekapt. Door het veenpolderlandschap wordt de komende jaren een afslag van de A7 naar Meerstad aangelegd, met een korte tunnel voor gemotoriseerd vervoer onder de Middelberterweg (meerstad.eu, 2018). De veenpolders langs de nieuwe weg zullen bebouwd worden.

↓ Ruimtelijke erfenissen en verdwenen elementen in Eemskanaalzone deelgebied 4 / Middelbert.

Legenda

- historische wegen en routes
- verdwenen paden en routes
- historische waterstructuur
- veenpoldersloten
- verdwenen waterstructuur
- dorpslinten en boerderijen
- verdwenen water- en windmolens

1. Kerk van Middelbert
2. Pastorie van Middelbert

- ontwikkelingsgebied Eemskanaalzone

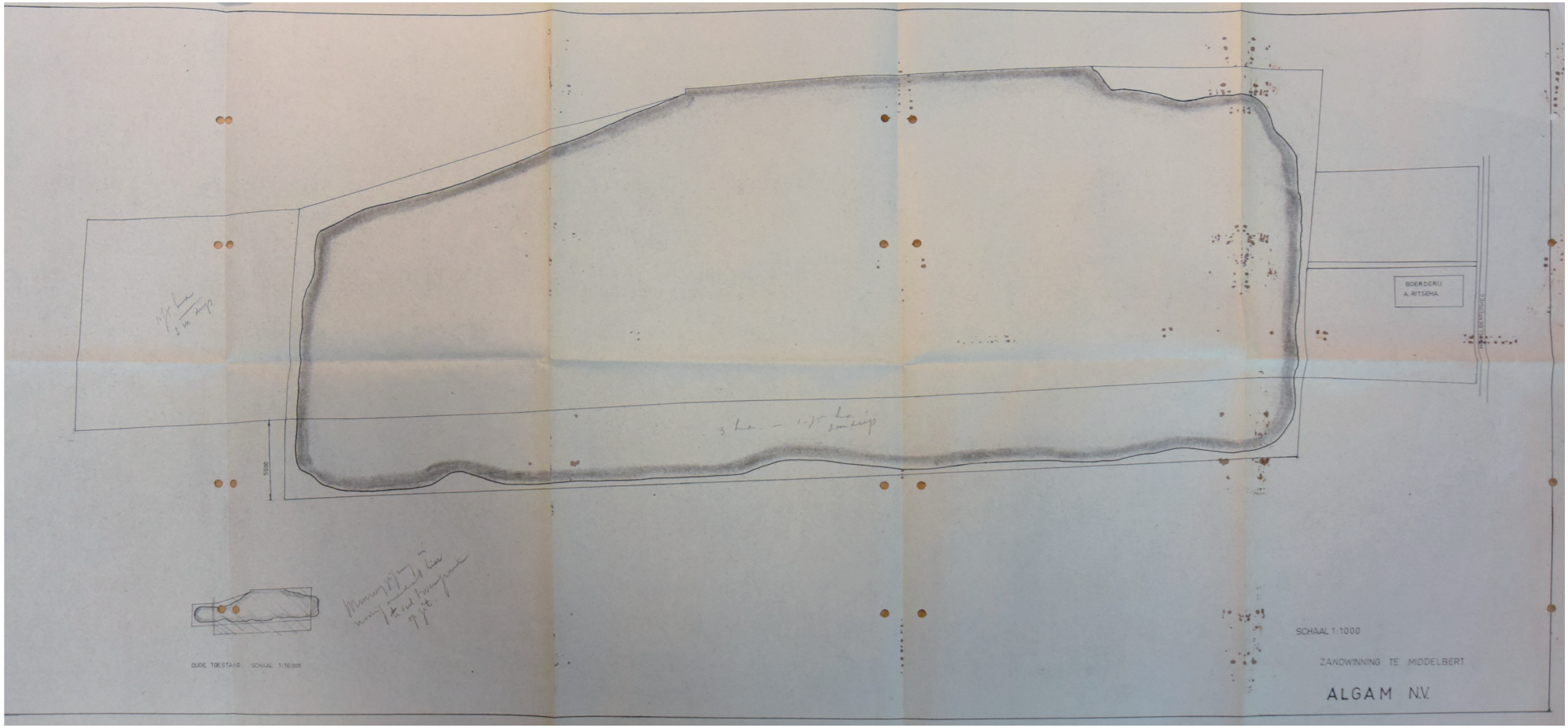
↓ Kaart uit ca. 1880, ten noorden van Middelbert ligt al de boerderij van Mulder. [topotijdreis.nl]

↓ Kaart uit ca. 1960, het aantal boerderijen en erven is gegroeid tot een lint richting het Eemskanaal. [topotijdreis.nl]

↓ Tekening betreffende zandwinning (en daardoor het onstaan van de Middelberterplas) achter de boerderij van A. Ritsema, behorende bij een besluit tot ontgronding uit 1959. [GA]

PALET
- Snelle landschappen
- Langzame landschappen

RUIMTELIJKE DRAGERS
- Water
- Wegen
- Polderstructuur

Functionele relatie met de stad.
(foto: eieren brengen, ca. 1920)

Boerderij Mulder, aangekocht i.v.m.
aanleg nieuwe weg, kansen
voor nieuwe exploitatie

Reglement voor het nabuurschap
in de kluft Middelbert, 1888

13e-eeuwse Martinuskerk
in Middelbert

Raamwerk van
eeuwenoude
veenpoldersloten

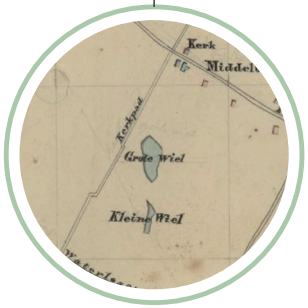
Middeleeuwse Borgsloot, aangelegd
als verbinding tussen Wolddijk
en Grauwedijk

Watermolens om het grondwater
op peil te houden (tot aanleg A7 in 1973)

Inundatie van de polder,
oktober 1944

Het Grote en Kleine Wiel
vormen de oorsprong van
de Middelberterplas (kaart 1869)

↓ Ansicht van Engelbert, cca. 1930 [GA]

SFEERGEBIED IV: DE DORPEN MIDDELBERT EN ENGELBERT

De dorpen Engelbert en Middelbert vormen tezamen een lang lint evenwijdig aan de Borgsloot dat strekt van het Eemskanaal in het noorden tot de A7 in het zuiden. Ten noorden van het kanaal loopt het lint door in Noorddijk, ten zuiden van de snelweg in de huizen en boerderijen van Westerbroek. Het gebied rond Engelbert en Middelbert is een overwegend langzaam landschap. De 20e- en 21e-eeuwse dorpsuitbreidingen staan haaks op de as van het dorpslint en zijn ingepast tussen de lange lijnen van de polderstructuur. Ondanks deze uitbreidingen blijft het hier overwegend dorps. Ten westen van Engelbert ligt de Engelberterplas, die na de aanleg van de Woldjerspoorlijn werd aangekocht en als natuurzwembad is ingericht.

Ontwikkelingen in hoofdlijnen

In 1323 wordt voor het eerst het kerspel (kerkgemeente) Engelbert genoemd. Via het inmiddels verdwenen Kerkpad dat net boven de huidige noordrand van de Engelberterplas liep, konden kerkgangers uit Roodehaan naar de kerk in Engelbert wandelen. Na 1770 werd tussen Engelbert en Westerbroek gestart met commercieel turfbaggeren (Ligtendag, 306). Op de kadastrale kaart uit 1883 op de volgende pagina zien we langgerekte uitgebaggerde plassen, die inmiddels weer zijn omgezet in landbouwgrond. Op kaarten uit de negentiende eeuw is het dorpslint van Engelbert net iets uitgebreider dan het lint van Middelbert en is er ook een schooltje, vlakbij de kerk. Rond 1990 worden op de polderkavels van Engelbert houtproductiebossen geplant, waarvan er langs de westrand van het gebied nog enkele resteren.

↓ De kerk van Engelbert

↓↓ Zicht op het oosten vanaf de Engelberterweg ten zuiden van het dorp. [GM, 2019]

↓ Het dorp Middelbert nabij de kruising van de Middelberterweg, de Engelberterweg en de Olgerweg. [GM, 2019]

↓↓ Bij de dorpsuitbreiding aan het begin van deze eeuw is de polderstructuur behouden. Zicht op het westen vanaf de Lintweg, met rechts een oude poldersloot. [GM, 2015]

Legenda

- historische wegen en routes
- verdwenen paden en routes
- verdwenen spoorlijn
- historische waterstructuur
- verdwenen waterstructuur
- dorpslinten en boerderijen
- industrie
- buitenplaatsen en kastelen
- verdwenen wind- en watermolens
- verdwenen stoomgemalen

1. Kerk van Engelbert
2. Station Engelbert
3. Zwembad Engelberterplas

↓ Kadastrale kaart van Sectie C: Engelbert van Gemeente Noorddijk, blad 1, 1883. Rond Engelbert zien we veel uitgebaggerde plassen. [GA]

↓ De Groninger Archieven bewaren kaarten waarop zogenaamde veldnamen zijn aangegeven door veldnamendeskundige van de Groninger Universiteit Jan Wieringa. Een unieke bron om de oude namen van percelen en routes in een zo veranderd gebied te achterhalen. Twee uitsnedes uit de kaart zijn rechts op de pagina uitvergroot, 1935-1950. [GA]

1

2

PALET
- Snelle landschappen
- Langzame landschappen

RUIMTELIJKE DRAGERS
- Water
- Wegen
- Polderstructuur

Wandelroute ‘Ommetje MEERdorpen’ geopend in 2016

Bouw van 14 woningwetwoningen in Middelbert, ca. 1955

In 1928 worden er in Engelbert 750 perenbomen geplant tijdens de Boomplantdag

Oprichting landbouw-verenigingen (Middelbert: 1891, Euvelgunne: 1896)

13e-eeuwse kerk van Engelbert

Gids over Engelbert door Vereeniging voor Vreemdelingen-verkeer en Dorpsbelangen, ca. 1930

Station Engelbert van architect A. van der Steur, 1929, (nu een woonhuis)

Woldjerspoorweg geopend in 1929 en weer gesloten in 1941-1942

Zwemvijver Engelberterplas met vakantiehuisjes

↓ Elevator Maatschappij aan het Eemskanaal, persfotobureau D. van der Veen, 1968. [GA]
↓↓ Ansichtkaart uit Engelbert, z.j. [GA]
↓ Opspuiten van de bouwgrond voor bedrijventerrein Driebond, met onderin de Woonschepenhaven en rechts de het nieuwe Winschoterdiep. [*Still* uit de film 'De laatste boer van Euvelgunne', 2018]
↓↓ Grootouders van Grietje van der Tuur gaan te voet naar de stad om eieren te verkopen. [Collectie van G. van der Tuuk-Schnuck]
↓ Terwaterlating van sleepboot Macuti bij de werven van de scheepsbouw Unie, Fotobedrijf Piet Boonstra, 1954. [GA]
↓↓ Reglement op de nabuurschappen en nabuurplichten in de wijk Middelbert, 1888. [GA]

Immateriële waarden in beeld

SNEL LANDSCHAP

Meer stads dan dorps

Snelle vervangtijd van gebouwen en infrastructuur

Focus op productie en snelheid, anoniemere mentaliteit

LANGZAAM LANDSCHAP

Meer dorps dan stads

Eeuwenoude sterke functionele relatie met de stad

Sterk geheugen en actief gemeenschapsgevoel

REGLEMENT

OP DE

NABUURSCHAPPEN EN NABUURPLICHTEN

in de wijk Middelbert.

Behoudens het daaromtrent bepaalde bij algemeene politie-verordening voor de gemeente Noorddijk hebben de leden, behoorende tot de kluft Middelbert, besloten, het volgend reglement op de nabuurschappen en nabuurplichten in hunne kluft vast te stellen:

H3. WAARDERING

Het gebied rond de MEERdorpen heeft twee gezichten: een snel en een langzaam landschap. Beide bezitten immateriële waarden die de gemeenschap en de mentaliteit zo eigen maken. Ook heeft het gebied ruimtelijke waarden op verschillende schaalniveaus: van landschap en structuur tot ensembles en beeldbepalende elementen. Door bij toekomstige ontwikkelingen rekening te houden met en voort te bouwen op de kwaliteiten van dit landschap, is het mogelijk te vernieuwen zonder het eigene van de MEERdorpen uit het oog te verliezen. Het koesteren en duurzaam inzetten van deze zichtbare en onzichtbare eigenschappen kan ervoor zorgen dat de MEERdorpen hun onderscheidende karakter ten opzichte van de stad Groningen, de uitbreidingen van Meerstad en de omliggende industrie- en bedrijventerreinen behouden.

In dit hoofdstuk bespreken we de immateriële en ruimtelijke (fysieke) waarden van de MEERdorpen. Hierbij maken we onderscheid tussen het snelle landschap langs het Eemskanaal en het Winschoterdiep en het langzame landschap rond de dorpen Middelbert en Engelbert.

IMMATERIËLE WAARDEN

Het snelle landschap van het Eemskanaal, Damsterdiep en Winschoterdiep

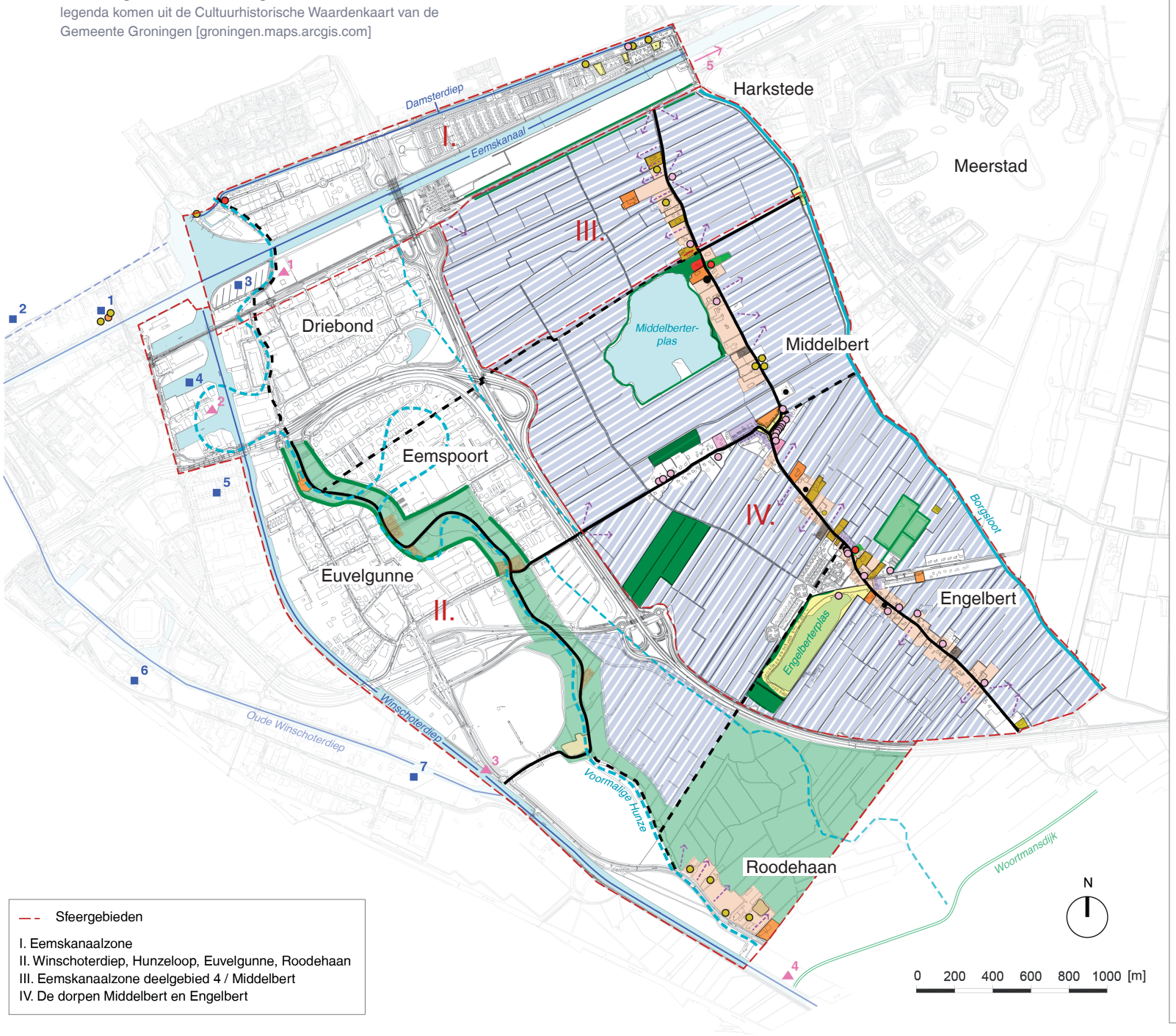
- Al eeuwenlang is de stedelijke invloed hier groot, door de vaarwegen en aangrenzende havens en industrie. De identiteit is meer stads dan dorps. De bebouwing langs de kanalen vormen tezamen een verlengstuk van de stad en de oeverzones staan via de doorgaande water- en wegeninfrastructuur in verbinding met omliggende dorpen en steden op grote schaal.
- De vervangtijd van gebouwen, infrastructuur en stedelijke structuren is relatief hoog (snel landschap).
- Vanwege de focus op productie, snelheid en voortuitkijken en het geringe aantal vaste bewoners is de mentaliteit anoniemer.

Het langzame landschap rond de dorpen Engelbert en Middelbert en het Hunzedal

- Als onderdeel van het Gorecht was dit gebied onder de Drentse invloed en die invloed is er nog steeds: ‘er zit meer Drents in hier.’ De mentaliteit van de dorpsbewoners is leven en laten leven, zonder oordeel.
- Dit gebied en de mentaliteit zijn meer dorps dan stads. Er is een sterke ruimtelijke en emotionele verbinding met het omliggende land.
- De dorpen en boerderijen hebben een actieve, eeuwenoude wisselwerking met de stad op het gebied van handel en recreatie, door de stadsboerderijen, melkschuren en eieren die de boeren te voet naar de markt in de stad brachten.
- Desalniettemin zijn het echt eigen dorpen, geen buitenwijken van Groningen. Zodra je de N46 bent gepasseerd betreed je een andere wereld.
- De boerderijen en huizen langs de dorpslinten worden generaties lang door dezelfde families bewoond, resulterend in een bijzonder sterk geheugen, een sterke band met het dorp en het land en een actief gemeenschapsgevoel (Kluft van Middelbert).
- Bij aanpassingen en uitbreidingen van de dorpen (zoals het ensemble aan de kruising van de Olgerweg en de Engelberterweg in Middelbert en het dorpsuitbreidingswijkje met de Lintweg, Lintdal en Vrijdal in Engelbert) had men oog voor de dorps- en polderstructuren en historie en werd hierop voortgebouwd (langzaam landschap). Nieuwe bebouwing werd zorgvuldig ingepast tussen de poldersloten en het open zicht op het omliggende land is behouden.

↓ Waarderingskaart. De met een * gemarkeerde elementen in de legenda komen uit de Cultuurhistorische Waardenkaart van de Gemeente Groningen [groningen.maps.arcgis.com]

LEGENDA

Monumenten*
- Rijksmonument
- Gemeentelijk monument
- Karakteristieke erven, panden en objecten
- Beeldbepalende erven, panden en objecten
- COB
- Karakteristieke ensembles
- Lege boerenplaatsen

Structuren
- Historische wegen en paden
- Voormalige routes
- Water
- Voormalige waterlopen
- Borgsloot

Dragers van het langzame landschap
- (Restanten van) dorps- en boerderijlinten
- Na-oorlogse uitbreidingen
- Doorzichten (spaties in lint)
- (Verdwenen) ankerpunten
  1: Villa Nuova
  2: Kasteel Groenenburg
  3: Tolhuis en -hek
  4: Huize Delmina en Woortmansdijk
  5: Sluishuis Gamerwolde

GROENBLAUWE STRUCTUREN
- Hunzedal
- Polder met raamwerk van poldersloten
- Kerkhoven
- Boomranden en bospercelen
- Sportvelden
- Dijken

Dragers van het snelle landschap
- Waterdragers (kanalen)
- (Verdwenen) ankerpunten
  1: EGM fabriek
  2: Hoofdrioolgemaal Damsterdiep
  3: Woonschepenhaven
  4: Scandinavische Havens
  5: Groothandelscentrum
  6: Hunzecentrale (nu Mediacentrale)
  7: Scheepswerven

Sfeergebieden

I. Eemskanaalzone
II. Winschoterdiep, Hunzeloop, Euvelgunne, Roodehaan
III. Eemskanaalzone deelgebied 4 / Middelbert
IV. De dorpen Middelbert en Engelbert

Landschappelijke en stedenbouwkundige waarden
Van landschappelijke en stedenbouwkundige waarde zijn:
- De dorps- en boerderijlinten van Engelbert en Middelbert en (de restanten van) de dorpen Oude Roodehaan en Euvelgunne;
- Het veenpolderlandschap rond Engelbert en Middelbert met de open velden en de veenpoldersloten als dragend raamwerk;
- De groene enclave van het voormalige Hunzedal en de Euvelgunnerweg;
- De (voormalige) waterlopen en oevers als ruimtelijke dragers op grote schaal en ruggegraat van het snelle (Damsterdiep, Eemskanaal en Winschoterdiep) en langzame (Hunze en Borgsloot) landschap;
- De historische routes, dijken en wegen die de dorpen onderling en met de omgeving verbinden, voornamelijk: Euvelgunnerweg, Olgerweg, Middelberterweg, Engelberterweg, Woortmansdijk, de Hoofdweg langs de Borgsloot en de (deels verdwenen) kerkpaden van Engelbert en Middelbert;
- De landschappelijke doorzichten (spaties) vanaf de boerderijen- en dorpslinten op de omliggende velden, die dorp en land met elkaar vervlechten;
- De groene boomranden die bijzondere plekken (zoals de plassen en het Hunzedal) beschutten en die samen met de bospercelen als coulissen in de open polders staan. Dit geldt ook voor de boomkamers en erfbeplanting die de boerenerfen markeren en beschutten;
- De historische dorps- en boerderijenlinten en de na-oorlogse uitbreidingen van deze linten en kernen;
- De karakteristieke ensembles en lege boerenplaatsen (waar boerderijen zijn afgebroken maar de plek nog als zodanig herkenbaar is in het landschap, bijvoorbeeld door bomenrijen) die als zodanig zijn aangegeven in de ‘Cultuurhistorische waardenkaart, Erfgoed’ van de gemeente Groningen. In het bijzonder de Engelberterplas, de ‘brink’ ten zuiden van het dorpslint van Middelbert en het ensemble van twee bruggen, twee woonhuizen en een gemaal aan de Borgsloot ter hoogte van Middelbert.
- De kleinere groenstructuren, zoals de begraafplaatsen en sportvelden.
- De logica en het systeem van de boerderij-erven, de plaatsing van de boerderijen een eindje vanaf het lint en de groene erfafscheidingen.
- De teruggelegen positie van de woonhuizen aan het lint en in de dorpskern, gescheiden van de weg door lage tot halfhoge, groene erfafscheidingen en een brede groene rand van voortuinen en groenstroken met boomranden.
- De plek van (deels) verdwenen ankerpunten, zoals Kasteel Groenenburg en Huize Delmina.
- Archeologische percelen en verwachtingszones. Aan de Middelberterweg, de Engelberterweg, de Euvelgunnerweg en nabij de Woonschepenhaven liggen archeologische percelen. Een groot deel het Hunzedal, het dorpslint van Engelbert en enkele veenpolderpercelen ten oosten daarvan zijn gemarkeerd als archeologische verwachtingszone (zie bijlage 1). Bij het toekomstige tracé van de nieuwe toegangsweg naar Meerstad is reeds archeologisch onderzoek gedaan en deze locatie is vrijgegeven om de weg te kunnen aanleggen.

Architectonische waarden
Van architectonische waarde zijn:
- De Rijks- en gemeentelijke monumenten, in het bijzonder de kerken van Engelbert en Middelbert;
- De karakteristieke objecten die als zodanig zijn aangegeven in de ‘Cultuurhistorische waardenkaart, Erfgoed’ van de gemeente Groningen. Deze gebouwen en ensembles zijn karakteristiek voor het dorp of het landschap en bepalen mede de identiteit. Deze gebouwen zijn belangrijk vanwege o.a. de (oorspronkelijke) functie binnen het gebied, de ouderdom, de bouwstijl en/of de ligging (Erfgoedloket Groningen, z.j.).
- De beeldbepalende objecten die als zodanig zijn aangegeven in de ‘Cultuurhistorische waardenkaart, Erfgoed’ van de gemeente Groningen. Deze gebouwen en ensembles bepalen mede het aanzicht van het dorp en zijn van belang voor de stedenbouwkundige of landschappelijke samenhang (Erfgoedloket Groningen, z.j.).

Dorpen en boerderijen
- De typologie van de boerderijen in de (voormalige) dorpslinten. Meestal Old-ambsterboerderijen en kop-rompboerderijen. Vaak een representatieve voorzijde en een meer functionele achterbouw.
- De dorpsbebouwing met een kleine korrelgrootte, alzijdige positie op het perceel, vrijstaand of in korte rijen, met zadel- of schilddaken.
- Het traditionele materiaalgebruik en kleurenpalet van rood-bruine baksteen en ongeglazuurde donkere en rode pannen.

Industriële panden
- De typologie van (verdwenen) fabrieken en industriegebouwen, zoals de EMG-fabriek en het Hoofdrioolgemaal aan het gedempte Damsterdiep, met een grote korrel, plastische compositie, robuuste volumes en industriële elementen zoals wegoverbruggingen, silo’s en schoorstenen.

↓ DeHunzezone tusesn bedrijventerreinen Eemspoort (links) en Euvelgunne (rechts). [*Still* uit de film ‘De laatste boer van Euvelgunne’, 2018]

H4. ONTWERPTHEMA'S EN REFERENTIES

Hoe kunnen het verhaal en de ruimtelijke en immateriële waarden van de MEERdorpen worden vertaald in een toekomstscenario dat ruimte biedt aan de uitdijende stad, zonder dat het 'eigene' van de sfeergebieden verloren gaat? In dit laatste hoofdstuk bespreken we een aantal algemene aanbevelingen, gevolgd door thema's voor de verschillende ontwerpschalen (landschappelijk, stedenbouwkundig en architectonisch) van elk sfeergebied. Een aantal van deze thema's wordt nader geillustreerd met referenties aan het einde van dit hoofdstuk.

Algemene aanbevelingen:

- Laat het dorpse karakter van Engelbert en Middelbert en de industriële sfeer langs het Eemskanaal en het Winschoterdiep voortbestaan als onderscheidende plekken in de stad.
- Zorg voor een geleidelijke overgang van land (rust, openheid, groen, poldersloten, architectuur met landelijke uitstraling) naar stad (reuring langs de kanalen, stedelijk wonen, bebouwing met grotere korrel, architectuur met stoere industriële uitstraling).
- Hecht nieuwe ontwikkelingen aan het raamwerk van de poldersloten en de ruggegraten van de kanalen en hoofdsloten.
- Zoek naar een beplantingsplan dat past bij de gevarieerde bodemsamenstelling. Dit kan een bijzondere differentiatie geven aan nieuwe wijken.
- Koester karakteristieke objecten en verdwenen ankerpunten en geef ze de ruimte. Herprogrammeer boerderijen en fabrieken passend bij de sfeer van het omliggende gebied.

ONTWERPTHEMA'S SFEERGEBIED I: EEMSKANAALZONE

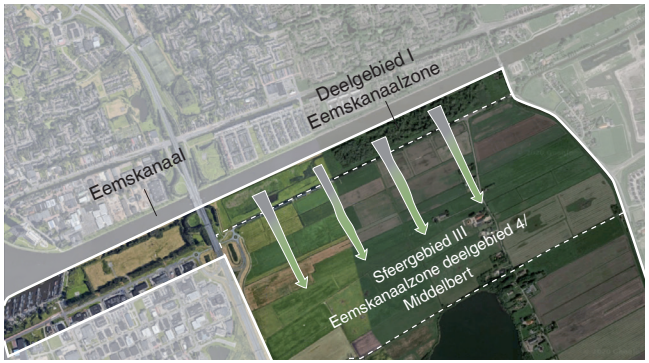
↙ Groningen en het Eemskanaal [GM]
↙↓ De silo van de voormalige EMG fabriek aan het Eemskanaal, gezien vanaf de oprit van de Berlagebrug [GM, 2019]
↓ Eemskanaal ter hoogte van Middelbert [GM]
↓↓ Noord-Nederlandsche Oliefabriek aan de noordoever van het Eemskanaal ter hoogte van het Balkgat, 1924. [GA]
↓ Eemskanaal ter hoogte van plangebied Eemskanaalzone [beensgroep.nl]

Eemskanaal als route

Componeer langs het Eemskanaal de route van land naar stad. Creëer en versterk in en tussen de bebouwing van de Eemskanaalzone een overgang van bosrijk en groen (vanuit het oosten) naar industrieel en stedelijk (naar het westen).

Zorgvuldige overgang van industrieel naar landelijk

De zone langs het Eemskanaal vraagt om een stoere bebouwing met fabrieks- en havensfeer. Maak een zorgvuldige overgang van deze industriële sfeer naar de groene, landelijke sfeer van het gebied rond Middelbert.

Relatie tussen noord- en zuidoever

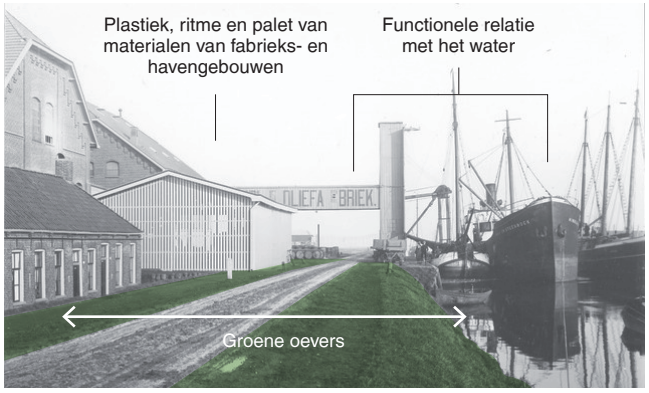
Herstel en versterk de relatie tussen de noord- en zuidzijde van het kanaal, fysiek en/of in beleving.

Bestaande structuren en gebouwen

Weeg wat er al is, zonder vooroordeel op zijn waarde voor de nieuwe ontwikkeling. Nieuwe stedelingen willen zich hechten aan bestaande structuren, gebouwen en groenelementen. (Foto: silo van de EMG aan Eemskanaal)

Bebouwing in sfeer van havens en industrie

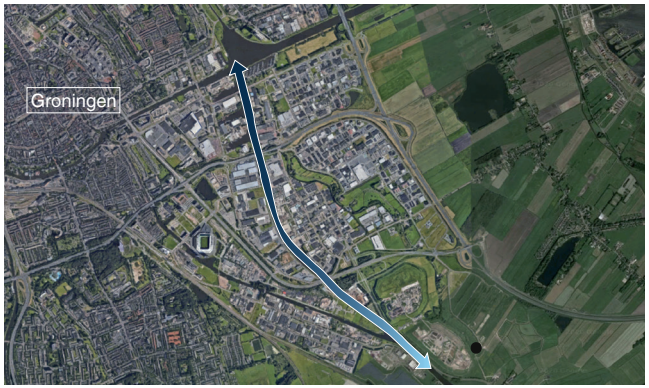
De zone tussen het Eemskanaal en de Driebondsweg vraagt om stoere bebouwing met een fabrieks- en havensfeer. Put inspiratie uit de fabrieken en bedrijfspanden uit de negentiende en begin twintigste eeuw...

... zoals de Oliefabriek (zie de foto links van deze tekst). Let op hun compositie, het ritme en de plastiek in de rooilijn en het palet van materialen. Dit geeft de nieuwe bebouwing een verhaal en een aanhechting aan de plek. De bebouwing heeft een sterke functionele relatie met het water, maar staat naar achter ten opzichte van het de oevers. Het groene oeverlint zorgt voor samenhang over de lange lijn (zie referentie Merwede in Urecht, p. 98).

ONTWERPTHEMA'S SFEERGEBIED II: WINSCHOTERDIEP, HUNZELOOP, EUVELGUNNE, ROODEHAAN

↙ Groningen en het Winschoterdiep [GM]
↙↓ De Euvelgunnerweg door het Hunzedal ter hoogte van nummer 27 [GM, 2015]
↓ Bedrijventerrein boven Oude Roodehaan, met linksonderin het Hunzedal. [GM]
↓↓ Plattegrond van het gebied van industrieterrein Driebond waarop het vroegere kasteel is ingetekend, 1955. [GA]
↓ Afgesloten viaduct onder de N7 ter hoogte van de Hammerfestweg. [GM]
↓↓ Drie Scheepswerven aan het Oude Winschoterdiep. Boven de Noord Nederlandse Scheepswerven NV, in het midden Scheepsbouw Unie NV en onder de Scheepswerf 'Gideon' NV, 1948. [GA]

Winschoterdiep als route

Het Winschoterdiep functioneert als route tussen land en stad. De bebouwing en oevers langs het kanaal geleiden deze graduele overgang.

Groen casco als ruimtelijke drager

Koester en vooral versterk het groene casco, verweven met de schaakbordstructuur van bedrijfspanden, als ruimtelijke drager van de overgang van land naar stad. De Hunzeloop vormt hierin een bijzondere enclave.

Versterk routes tussen stad en land voor langzaam verkeer

Herstel, verleng en introduceer langzaam verkeerroutes. Zoek naar bestaande aanhechtingen, zoals het afgesloten fietsviaduct onder de N7 (foto). Denk nu al na over een route door de bedrijventerreinen tussen Meerstad en stad.

Oude verbindingen vormen bijzondere enclaves

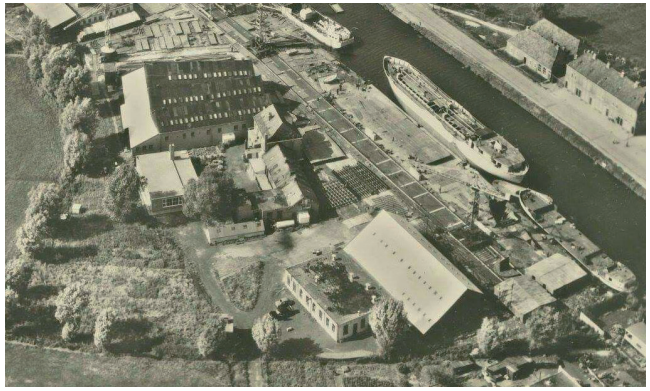

Gebruik het Euvelgunner Hunzedal als inspirerend voorbeeld voor toekomstige ingrepen; het waarborgt een oude verbinding met boerderijen (het gevoel van vroeger) en vormt een bijzondere groene oase te midden van bedrijventerreinen. Zo'n groen casco kan ook in het gebied rond Middelbert van grote waarde zijn.

(Verdwenen) ankerpunten en routes als onderscheidende accenten

Bestudeer de typologie van verdwenen ankerpunten en onderzoek de mogelijkheid deze als accenten terug te brengen in toekomstige plannen. Denk hierbij aan Villa Nuova, Huis Delmina, Kasteel Groenenburg, boerderijen...

... scheepswerven en verdwenen vestingwerken, maar ook oude routes zoals de kerkpaden. Dit helpt nieuwe stedelingen zich te hechten en maakt deze plek anders dan herontwikkelde bedrijventerreinen en havengebieden elders.

ONTWERPTHEMA'S SFEERGEBIED III EN IV: DE DORPEN MIDDELBERT EN ENGELBERT

↙ Boerderij van Mulder aan de Middelberterweg [GM]
↓ De veennpolders rond Middelbert [GM]
↓↓ Middelberterweg ter hoogte van de Olgerweg [GM, 2019]
↓ Het Kerkpad van Middelbert, gezien vanuit het westen. [SHM]
↓↓ Doorzicht vanaf de Engelberterweg naar het westen. [GM, 2019]

De stedeling wil naar buiten

Koester de dorpen en het dorpsleven als zeer waardevolle tegensfeer van de stadswijken die eromheen komen te liggen. Buit de dorpsheid ten volle uit en zoek naar functies die passen bij de hunkering van de stedeling en zijn gezin om het dorpse leven te genieten. Gebruik vrijkomende boerderijen als stadsboerderij, waar streekproducten, kinderopvang, kleinschalige bedrijvigheid en kleinvee samen een interessante functie voor de omringende wijken en dorpen opleveren (zie referentie Polderpad en boerderij Schieveen in Rotterdam op p. 96).

Reglement van de kluft Middelbert

Hoe zou je in de toekomstige uitbreiding deze nabuurschapregels opnieuw kunnen uitvinden, zodat dorp en uitbreiding elkaar vinden in een dorps-stedelijke mentaliteit? Hier ligt een grote kans om in een co-creatie van huidige en nieuwe dorpelingen de nieuwe gemeenschap gestalte te geven. Het reglement uit 1888 biedt hiervoor een ontroerend startpunt.

Groen-blauw casco

Verweef de toekomstige bebouwing met een groenblauw casco van het aanwezige slotenpatroon, groene velden en erven die het gebied een onderscheidende kwaliteit geven. Dit casco fungeert als ruimtelijke drager van de overgang van land naar stad (zie referentie Kethel op p. 97).

Ruimhartige boom- en bosaanplant

Wees ruimhartig met bos- en dorpsbeplanting. Denk aan de 750 perenbomen die in 1928 werden geplant door schoolkinderen, de geriefbosjes voor klompenhout en de houtproductiepercelen. Bos kan een drager zijn voor nieuwe uitbreidingen en een ander flora- en faunapalet bieden.

Versterk routes voor langzaam verkeer

Herstel en verleng bestaande langzaam verkeersroutes en introduceer nieuwe verbindingen. Zoek waar mogelijk naar bestaande aanhechtingen, zoals de kerkpaden en het afgesloten fietsviaduct onder de N7 (zie ontwerpthema's sfeergebied II).

Spaties tussen de bebouwing

Vermijd aaneengesloten bebouwing en zorg in het lint voor hier en daar onbebouwde kavels, die onderdeel vormen van het groen-blauwe casco. Het gaat hier zowel om de transparantie van de lintbebouwing als zichtlijnen die het lint met de omgeving verbinden.

↓ Uitzicht vanaf een van de perrons van station Assen. [SHM]
↓↓ Na-oorlogse dorpsuitbreiding aan de Olgerweg [GM, 2019]

↓ Zicht vanaf de Middelberterweg ten noorden van Middelbert. Rechtsachterin de boerderij van Mulder. [GM, 2019
↓↓ Pand aan de Engelberterweg 22 [GM, 2016]

↓ Boerenerf [SHM]
↓↓ Middelberterweg ter hoogte van de Olgerweg [GM, 2019]

Voor- en achtergrond bij dorpslinten

Zorg bij de boerderijen in het dorpslint voor een onderscheid tussen voor- en achtergrond. Het gaat erom dat het oude lint in de hiërarchie dominant blijft ten opzichte van de achterliggende nieuwe bebouwing. Hierboven een voorbeeld van hoe dat beter niet kan worden ingevuld.

Toevoegingen in het bestaande lint

Onderzoek ten noorden van Middelbert de capaciteit van het lint om nieuwe bebouwing op te nemen. Neem daarbij de verhouding tussen de bouwkorrel en de kavelmaat van het bestaande lint (zie ook ‘Gebruikstypologie van het boerenerf’) en de diepe, groene voortuinen in acht.

Gebruikstypologie van het boerenerf

Van oorsprong zijn dit boerderijendorpen: gebruik de typologie van het erf, met scharrelruimte, de grote, niet-burgerlijke korrel met bijgebouwen en de weidse tussenruimtes voor nieuwe toevoegingen in de linten en daarachter.

Bebouwing in sfeer van dorpen en boerderijlinten

Nieuwe bebouwing rond de dorpskernen en -linten vraagt om een dorpse uitstraling, met een kleine korrelgrootte, kleine ensembles en doorzichten op het omliggende land. Een simpel palet van materialen kan de bebouwing...

... onderling onderscheiden en diversiteit brengen in buurten. Groene erfafscheidingen en voortuinen verzachten het straatbeeld.

Zorgvuldig ontworpen overgang tussen privaat en openbaar

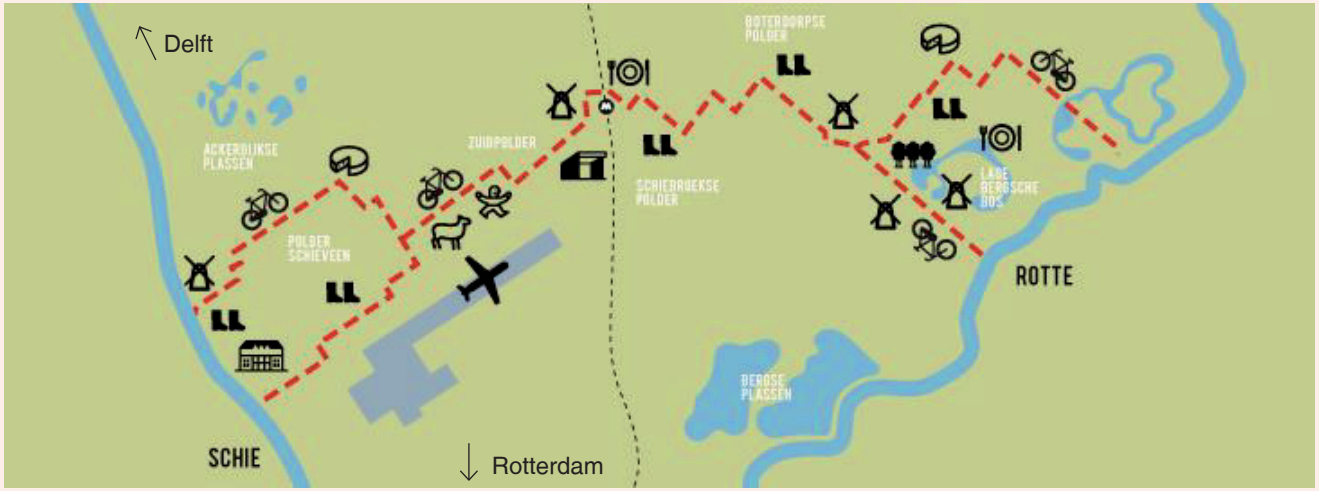

Wees zorgvuldig bij het vormgeven van de randen tussen gebouwen en wegen. De brede groene bermen en halfhoge heggen bij de ‘brink’ van Middelbert verbergen de parkeerplaatsen, beschutten de voortuinen en creëren rust en ruimtelijkheid in het straatbeeld.

REFERENTIES

Polderpad en stadsboerderijen ten noorden van Rotterdam
Deze fiets- en wandelroute loopt van de Schie naar de Rotte door het groene gebied ten noorden van Rotterdam. Te midden van een druk en verstedelijkt gebied vormt dit pad een toegankelijke ontsnapping uit de stad. In overleg met de boeren is een simpel betonpad door de weilanden gelegd. Langs de route liggen belevenisboerderijen, boerderijwinkels, struinpaden en familierestaurants.

↓ Schematische weergave van de route langs het Polderpad. Het pad is naar ontwerp van DaF architecten, in opdracht van Natuurmonumenten en de gemeente Rotterdam.

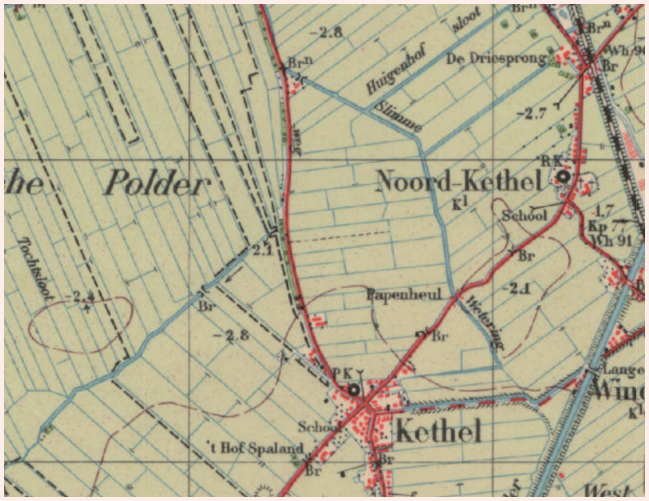
Hoeve Ackerdijk aan de Delftsche Schie is een biologisch melkveebedrijf dat ‘stad en land wil verbinden’, met onder andere een kinderdagverblijf, inzet van hulpboeren en verkoop van eigen producten.

Belevenisboerderij Schieveen ligt net buiten Rotterdam op de route van het Polderpad en omvat onder andere een informatiepunt van Natuurmonumenten, een lunchroom, een kaasmakerij, een kinderboerderij, een natuurspeeltuin en een bloemen- en moestuin. Ontwerp door Daan Bakker van DaF architecten, de boerderij is geheel met vrijwilligers getransformeerd onder leiding van de architect tegen een laag budget.

Kethel, Schiedam

In 1941 werd Kethel, een klein dorp omgeven door polders, geannexeerd door Schiedam. Bij de na-oorlogse uitbreidingen zijn delen van de omliggende polder en brede groenlinten langs oude routes behouden. Het groene casco creëert ruimte tussen de uitbreidingswijken, fungeert als aangename wandel- en fietsroutes voor bewoners en verzacht de overgang tussen stad en natuur.

Kethel in ca. 1940: een klein dorp in de polder [topotijdreis.nl]

Kethel in 2020: oude dorpskern omgeven door uitbreidingswijken en casco van oude groenstructuren (wit gemarkeerd) [GM]

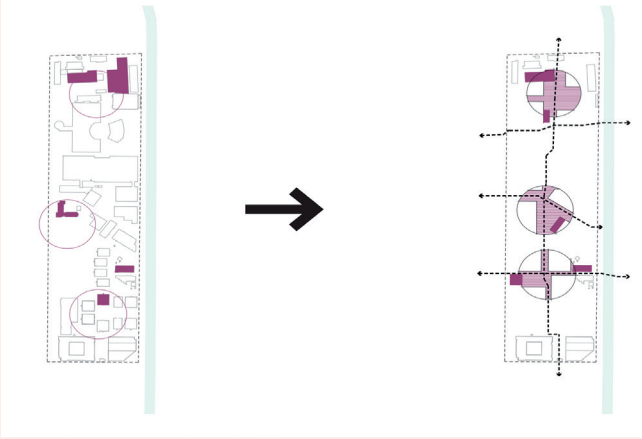
↓ Impressies uit Schetsontwerp Stedenbouwkundig plan Merwede door marco.broekman en OKRA, 2017. [Gemeente Utrecht]

Merwede, Utrecht

Langs het Merwedekanaal in Utrecht verrijst in opdracht van een eigenarencollectief waar de gemeente onderdeel van uitmaakt een nieuw stadsdeel met een mix van functies, een park dat onderdeel vormt van het ‘rondje stadseiland’, watertuinen en groene daken en oevers. Een van de uitgangspunten is het uitbouwen van bestaande plekken (zowel gebouwen als routes), zoals de voormalige medicijnenfabriek OPG. Tussen de oude fabrieks- en havenpanden en pakhuizen komt nieuwe bebouwing met een robuust, industrieel karakter. Het smalle groene lint langs de oever zorgt voor eenheid en versterkt de beleving van(af) het kanaal.

↓ Castellum Hoge Woerd

↓ Twee woonstraten grenzen aan een behouden polderveld [GM]
↓↓ Máximapark met de teruggebrachte meander van de Oude Rijn [West8]

↓ Oude, opgeknapte boerderij aan de Middelwetering in Vleuterweide te midden van nieuwbouw die op een afstandje staat en deels is verborgen achter bomen en groene randen [GM]
↓↓ Het kanaal Leidse Rijn en Veldhuizen in het westen van De Meern met kleine woonhuisensembles [WC]

Leidsche Rijn - ontspannen woonlandschap
In de grote nieuwbouwwijk Leidsche Rijn zijn verschillende tijdslagen behouden en teruggebracht in het landschap. Een meander van de Oude Rijn is gereconstrueerd in het Máximapark naar ontwerp van bureau West8. Bij Hoge Woerd is een moderne interpretatie van een Romeins fort gebouwd, met een museum voor een opgegraven schip, een podium, een café en stadstuinen, en vlakbij een gereconstrueerde wachttoren en de contouren van een Romeins badhuis. Boerderijen zijn herbestemd als restaurants, zorgboerderijen en kinderspeeltuinen en historische lintbebouwing is behouden, evenals een groot aantal poldersloten en weteringen.

BIJLAGE 1: ARCHEOLOGISCHE WAARDENKAART

↓ Kaart 'Archeologie, Beschermd' van de gemeente Groningen [groningen.maps.arcgis.com]

AFKORTINGEN, BRONNEN EN LITERATUUR

Afkortingen

GA	Groninger Archief
GM	Google Maps
RM	Rijksmuseum
SHM	SteenhuisMeurs
WC	Wikimedia Commons

Geraadpleegde archieven en collecties

- Groninger Archief
- Dialectenbank Meertensinstituut
- Koninklijke Bibliotheek Brussel
- Rijksmuseum
- Bibliotheek Universiteit Wageningen

Geraadpleegde websites

- basismonitor-groningen.nl
- beeldbankgroningen.nl
- delpher.nl
- gemeente.groningen.nl
- groningen.maps.arcgis.nl
- groningerlandschap.nl
- hisgis.nl
- marnegebied.nl
- noorderbreedte.nl
- roeg.tv/roeg-nieuws/droge-voeten-en-meer-natuur-door-kronkelende-hunze/
- topotijdreis.nl
- verhalenvangroningen.nl

Interviews

Ali Knollema
Jan Kruijer
Henk Ritsema
Grietje van der Tuuk-Schnuck

Literatuur

'Groenenburg te Euvelgunne', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 februari 1951.

Broek, J., van den (2007). *Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600).* Assen: Van Gorcum.

Broek, J., van den (2011). *Een kronkelend verhaal: nieuw licht op de oude Hunze*. Assen: Van Gorcum.

Dekker, K.M. en Garming, R.W. (1971). *Harkstede: sociaal-economische verkenning van een ruilverkavelingsgebied ten oosten van de stad Groningen*. Den Haag: Landbouw-economisch Instituut.

Deterd Oude Weme, M. (2015). *Landschapsgenese van het Gorechter Hunzedal. Reconstructie en ontwikkeling van het Esser corpus- en provincieland (1215-1766)* [scriptie]. Rijksuniversiteit Groningen.

Elerie, J.N.H. en Overdiep, G. (1997) *Tien eeuwen Hunze. Renaissance van een oerstroomdal*. Groningen.

Hoek, J.R. van der & Klei, H. van der (1985). *Inundatie 1944-1945 in woord en beeld*. Bedum: Profiel.

Keuning, H.J. (1938). Manuscript voor een streekplan Groningen-Assen. Groninger Archief.

Ligtendag, W. A. (1995). *De Wolden en het water. De landschaps- en waterstaatsontwikkeling in het lage land ten oosten van de stad Groningen vanaf de volle middeleeuwen tot ca. 1870*. Groningen: Van Dijk & Foorthuis.

Reinders, R. (2019). *De atlas van Acker Stratingh*. Eelde: Barkhuis.

Reitsma, H. (red.) (z.j.). *De Sint Maartenskerk van Middelbert*.

Rogier, L.J. (1947). *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw*. Amsterdam: Urbi et orbi.

Spiekhout, A.G.M. (2012). *Het kastelenlandschap van het Gorecht (ca. 1150-1350). Een interdisciplinaire studie naar de samenhang tussen de landschappelijke ligging, verschijningsvorm en de historische functie van middeleeuwse kastelen in het voormalige Gorecht* [scriptie]. Rijksuniversiteit Groningen.

Veen, J. Van (1930). *De Fivel en hare verzanding*, onderzocht door P.M. Bos

Vessfelt, H.J. (2003). D*e Hottinger-atlas van Noord-en Oost-Nederland 1773-1794*. Groningen: Heveskes Uitgevers.

Voorontwerp ruilverkaveling Harkstede (197). Landinrichtingsdienst (Utrecht).

Westerink, B. 'Bij Groningen verdwijnt de Hunze', *Noorderbreedte* (1986) 20.

Wierenga, W. (2006). *Grote Historische Topografische Atlas – Groningen*. Utrecht: Uitgeverij Nieuwland.

COLOFON

Dit cultuurhistorisch onderzoek werd uitgevoerd door SteenhuisMeurs in opdracht van Bureau Meerstad van de gemeente Groningen. NB: Vereniging MEERdorpen.

Projectteam SteenhuisMeurs:
Dr. Marinke Steenhuis, Vita Teunissen MSc MA,
Jose Luikens.

SteenhuisMeurs BV, Paterswolde – Rotterdam
Hoofdweg 255 9765 CH Paterswolde
050 3080100
www.steenhuismeurs.nl

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van SteenhuisMeurs. Let op: Op de afbeeldingen in deze rapportage kunnen auteursrechten van toepassing zijn. Wij zijn niet aansprakelijk voor schade die voortkomt uit het ongeoorloofd gebruik van het beeldmateriaal in deze uitgave.

Wij hebben ons best gedaan om alle rechthebbenden met betrekking tot het beeldmateriaal in dit rapport te achterhalen. Als u denkt dat uw materiaal zonder voorafgaande toestemming is gebruikt, neem dan contact met ons op.

© SteenhuisMeurs BV, Paterswolde – Rotterdam

© STEENHUISMEURS, APRIL 2020